

Gənclik
Bakı
1991

Məmməd Əmin
Rəsulzadə

Əsrimizin Səyavuşu

Çağdaş Azərbaycan
ədəbiyyatı

Çağdaş Azərbaycan
tarixi

BAKI. GƏNCLİK.1991

Az 2
P 51

Redaktoru: Arif Acalov

Məmməd Əmin Rəsulzadə

P 51 Əsrimizin Səyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi. B.; Gənclik, 1991. 112 səh.

Azərbaycan xalqının böyük oğlu, dövlət xadimi Məmməd Əmin Rəsulzadə həm də görkəmli alim, tarixçi, ədəbiyyatşünas olmuşdur. Təəssüf ki, onun zəngin elmi irsindən oxucularımız hələ də xəbərsizdirlər.

Bu kitabda M.Ə. Rəsulzadənin üç əsəri toplanmışdır. Bunlardan “Əsrimizin Səyavuşu” Azərbaycan Demokratik Respublikasının tarixinə, həmin dövrün ətraflı təhlilinə həsr edilib. “Çağdaş Azərbaycan tarixi”, “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərində isə XX əsrin əvvəllərindən tutmuş 50-ci illərə qədər Azərbaycanın siyasi, iqtisadi, mədəni vəziyyətindən bəhs edilir.

0503020907

P- - - - - elansız 91
M 653(07) - 91

Az 2
Gənclik 1991.

ISBN 5 – 8020 – 0772 – 9

26 Bakı komissarı adına
mətbəəsi ilə birlikdə.

MƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN ÖMÜR YOLU*

Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının və təkcə türk ellərində deyil, bütün islam aləmində ilk respublika üsul – idarəsi olan Azərbaycan Demokratik Respublikasının təməl daşını quran, sonralar ömür yolu, həyatı zəngin və keşməkeşli hadisələrlə dolu bir dastana çevrilən, xalqımızın ölümsüz lideri Məmməd Əmin Axund həacı Molla Ələkbər oğlu Rəsulzadə 1884-cü il yanvarın 31-də Bakının Novxanı kəndində anadan olmuşdur. Atasını din xadimi olsa da, həyata açıq gözlə baxmış, məktəb yaşına çatmış oğlunu şəriət dərslərini yox, dünyəvi elmləri öyrənməyə yönəltdir. Onun, oğlunu məşhur pedaqoq S. M. Qənizadənin (1866- 1942) müdir olduğu ikinci “Rus – müsəlman” məktəbinə qoyması gələcək mütəfəkkirin taleyində böyük rol oynamışdır. Buranı bitirdikdən sonra M.Ə.Rəsulzadə öz təhsilini Bakı texniki məktəbində, rus dilində davam etdirmişdir. Onun inqilabi fəaliyyətinin ilk illəri də məhz bu dövrə təsadüf edir. 1902-ci ildə on yeddi yaşında olan M.Ə.Rəsulzadə “Müsəlman gənclik təşkilatı”nı yaratmışdır (“Azərbaycan türk kultür dərgisi”, Ankara № 269, 1989-cu il, səh.49). Bu XX əsrdə Azərbaycanda rus müstəmləkə üsul – idarəsinə qarşı gizli mübarizə aparən ilk siyasi təşkilat idi. Bir az sonra “Müsəlman demokratik “Müsavət” cəmiyyəti” adı ilə gizli fəaliyyət göstərən bu təşkilatın bir qolu da İranda qurulmuş və burada başlanmış məşrutə inqilabına istiqamət verici rəhbər qüvvəyə çevrilmişdir. M.Ə.Rəsulzadə ədəbi yaradıcılığa da bu illərdə başlamış, “Müxəmməs” adlı ilk yazısı “Şərqi Rus” qəzetində (1903-cü il № 20) çap olunmuşdur.

1904-cü ilin axırlarında “Müsəlman demokratik “Müsavət” cəmiyyəti”nin əsasında RSDFP – nin Bakı komitəsinin nəzdində “Müsəlman sosial – demokrat “Hümmət” təşkilatı” yaradılmışdır. Bu təşkilatın baniləri Mir Həsən Mövsümov (1882 - 1907), Məmməd Həsən Hacinski (1875 - 1931) və Məmməd Əmin Rəsulzadə olmuşlar. (“Bakinski raboçi” qəzeti, № 60, 18 mart, 1923 – cü il). M. Əzizbəyov, N. Nərimanov, S. M. Əfəndiyev və başqa görkəmli inqilabçılar da 1905-ci ildən bu təşkilatın üzvü idilər. Təşkilatın “Hümmət” adlı qəzeti də nəşr edilmiş, (1904- 1905-ci illər, cəmi 6 nömrə), qəzetin əsas nəşirlərindən biri də M.Ə. Rəsulzadə olmuşdur. Lakin hələlik onun bir nömrəsi də tapılmamışdır. Bundan sonra qəzet öz nəşrini dayandırır, 1906-cı ilin dekabrından “Təkamül” adı ilə çıxır. Həmin illərdə Bakı neft mədənlərində və Azərbaycanın qəzalarına ana

* Məmməd Əmin Rəsulzadənin həyatı və yaradıcılığı barədə daha geniş məlumat almaq üçün baxmaq: “Odlar yurdu” qəzeti, № 17 (414), sentyabr 1988-ci il; “Elm” qəzeti, № 40 (166), 7 oktyabr 1988-ci il və “Azərbaycan” jurnalı, № 3, 1989-cu il.

dilində inqilabi qəzet və intibahnamələrin göndərilməsi bilavasitə M.Ə.Rəsulzadənin adı ilə bağlıdır. 1907-ci il sentyabrın 29-da inqilabçı fəhlə Xanlar Səfərəliyevin Bibi – Heybətdə dəfni günü, onun qəbri üstündə keçirilən böyük yığıncaqda P. Caparidze, S. M. Əfəndiyev, İ. V. Stalin ilə birlikdə M. Ə. Rəsulzadə də alovlu nitq söyləmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, M. Ə. Rəsulzadə əsrimizin əvvəllərindən başlayaraq 1907-ci ilin axırlarına qədər Bakıda inqilabi fəaliyyət göstərən İ. Stalinlə çox səmimi və yaxın dost olmuşdur. Hələ 1905-ci ildə Balaxanı neft mədənlərində varlılar Stalini, fəhlələri tətillə dəvət etdiyi üçün, neft quyusuna atmaq istəmişlər. Özünü hadisə yerinə çatdıran M. Ə. Rəsulzadə Stalini ölümdən xilas etmişdir. O, Stalinin Bayıl həbsxanasından gizli surətdə qaçırılmasının da təşkilatçısı olmuşdur. 1954-cü ildə, İstanbulda çıxan “Dünya” qəzeti M. Ə. Rəsulzadənin “Stalin ilə inqilab” adlı sil – silə xatirə məqaləsini çap etmişdir. O, həmin yazıda da bu barədə söz aşır (“Dünya” qəzeti, 23 may 1954-cü il).

M. Ə. Rəsulzadənin həmin dövrdə Əlibəy Hüseynzadənin (1864 - 1941) redaktor olduğu “Füyuzat”, həmçinin Əhmədbəy Ağayevin (1869 - 1939) redaktorluğu ilə çıxan “İrşad” və “Tərəqqi” qəzetlərində müxtəlif mövzularda məqalələri və şerləri çap olunmuşdur.

Müəyyən müddət o “İrşad” qəzetinin müvəqqəti redaktoru da olmuşdur. 1907-ci ildə çapdan çıxmış gələcəyin böyük bəstəkarı Üzeyir Hacıbəyovun (1885 - 1948) “Türk – rus və rus – türk lüğəti” kitabının nəşri M. Ə. Rəsulzadə olmuşdur. Yenə də həmin ildə o A. Bluyumun “Fəhlə sinfinə hansı azadlıq lazımdır (Xalq nümayəndəliyi haqqında)” kitabını Azərbaycan dilinə tərcümə edib və “Təkamül” qəzeti redaksiyası adından Orucov qardaşlarının mətbəəsində çap etdirmişdir.

Həmin dövrlərdə bolşeviklərin Rusiya imperiyasının sərhədlərini saxlamaqla və yalnız sinfi ziddiyyətləri aradan qaldırmaq uğrunda mübarizə apardıklarını hiss eləyən M.Ə.Rəsulzadə RSDFP – nin sıralarından uzaqlaşdı. O, rus müstəmləkə üsul – idarəsinə qarşı Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının təməl daşını qurmağa başladı.

1908-xci il dekabrın 5-də Məmməd Əminin “Qaranlıqda işıqlar” pyesi tamaşaya qoyuldu. Pyesin ana xətti milli oyanış və istiqlal hərəkatının təbliği təşkil edirdi. O, özünün bu əsəri ilə “Azərbaycana muxtariyyət” şüarı fikrini yaymağa başlamış və rus çarizm üsul – idarəsi istibdadını yıxmağa çağırırdı. Onun bu pyesi Azərbaycanda milli – istiqlal hərəkatı ilə tam bağlı olan ilk dram əsəridir. Bu əsərdən başqa M. Ə. Rəsulzadənin həmin ildə yazdığı “Nagəhan bəla” adlı pyesi də vardır.

1908-ci ilin axırında M. Ə. Rəsulzadə çar üsul – idarəsi tərəfindən onun həbs olunması təhlükəsi ilə əlaqədar olaraq Bakını tərk edərək və İrana yola düşür. O, İranda şahlıq üsul – idarəsinə qarşı başlanmış məşrutə inqilabının əsas rəhbərlərindən biri olur. M. Ə. Rəsulzadə Təbrizdə xalqımızın milli qəhrmanı Səttərخانla və onun silahdaşları ilə görüşür. Cənubi Azərbaycanın şəhər və

kəndlərini gəzir, öz doğma xalqının acınacaqlı vəziyyətini yaxından müşahidə edir. Bu müşahidələr sonralar M. Ə. Rəsulzadənin ədəbi yaradıcılığına da təsirsiz qalmır.

Məmməd Əmin Rəsulzadə Avropa təhsili görmüş bir qrup İran ziyalı (Seyid Həsən Tağızadə, Hüseynqulu xan Nəvvab, Süleyman Mirzə, Seyid Məhəmməd Rza və b.) ilə birlikdə 1910-cu ilin sentyabr ayında İran demokrat partiyasının əsasını qoyur. O bu partiyanın əsas orqanı olan “İrane nou” və “İrane Ahat” qəzetlərinin baş redaktoru olur. Həmin qəzetlərdə M. Ə. Rəsulzadənin çoxlu məqalələri, şer və publisist yazıları çap olunmuşdur. O, öz qələmi ilə İranda Avropa tipli jurnalist sənətinin əsasını qoymuşdur. Sonralar Seyid Həsən Tağızadə (1878 - 1969) M. Ə. Rəsulzadənin xatirəsinə həsr etdiyi nekroloqda yazacaq: **“Modern Avropa qəzet formasını ilk dəfə İrana gətirən M. Ə. Rəsulzadə olmuşdur”** (“Suhən” jurnalı, Tehran, 1955-ci il, № 4).

İranda həmin il mürtəcə “Etidalıyyun” (“Mötədillər”) partiyası təşkil edildi. Bununla əlaqədar M. Ə. Rəsulzadə Tehrandə 1910-cu ildə fars dilində “Tənqidi – firqeyi - etidalıyyun” adlı kitabını çap etdirmişdir. 1911-ci ildə isə Ərdəbildə müəllifin farsca “Səadəti – bəşər” adlı kitabı nəşr olunmuşdur.

Çar hökuməti İrandaqı inqilabi hərəkətdən qorxuya düşərək, onun əsas rəhbərlərindən biri olan M. Ə. Rəsulzadənin ölkədən xaric olunması haqqında səhliq üsuli – idarəsindən tələb eləyir. M. Ə. Rəsulzadə təqiblərdən yaxa qurtarmaq üçün İstanbula mühacirət edir. O, Türkiyənin paytaxtında həmyerliləri Əlibəy Hüseynzadə və Əhməd bəy Ağayevlə görüşmüş, Yusif bəy Ağçura oğlu (1876 - 1935), Ziya Gök Alp (1876 - 1924) və başqa alimlərlə yaxınlıq etmişdir. M. Ə. Rəsulzadə “Gənc türklər” təşkilatına rəğbət bəsləmiş, “Türk ocağı” cəmiyyətində çalışmış və onun əsas orqanı olan, 1911-ci ilin noyabr ayından nəşrə başlayan “Türk yurdu” jurnalının fəal yazanlarından biri olmuşdur. Onun bu jurnalın səhifələrində bir neçə məqaləsi çap olunmuşdur. Bunlardan “İran türkləri” (1911-ci il, № 4) məqaləsi xüsusilə maraqlı doğurur. Həmin məqalədə müəllif türk oxucularına Cənubi Azərbaycanın ümumi coğrafiyası və əhalisi haqqında ətraflı məlumat verir və yazır: “Azərbaycanın Qafqaziyada vəqə Rusiya tabeliyində olan bir qismi də İrəvan, Gəncə və Bakı vilayətlərini təşkil ediyor” (səh. 108). O vaxt Türkiyədə çap olunmuş kitablarda və mətbuatda, həmçinin məşhur türk ensiklopedisti Şəmsəddin Saminin “Qamusı – aləm”inin birinci cildində (İstanbul, 1889-cu il, səh. 67) “Azərbaycan” məfhumu altında ancaq Araz çayından cənubda yerləşən ərazi nəzərdə tutulurdu. M. Ə. Rəsulzadə, xeyli sonra, 1918-ci il oktyabrın 13-də Bakıda çap olunan “Azərbaycan” qəzetində də bu məsələyə toxunur: “İslam mərkəzi İstanbulda Qafqaziya, xüsusən Azərbaycan haqqında məlumatlar çox azdır”.

İstanbulda olarkən M. Ə. Rəsulzadə görkəmli islam mütəfəkkiri Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin (1836 - 1897) “Vəhdəti cinsiyə fəlsəfəsi”ni (“Milli birlik fəlsəfəsi”ni) farscadan türkcəyə tərcümə edir, öz doğma xalqının məişətindən

alınmış “Acı bir həyat” əsərini yazır (bu əsər 1912-ci ildə Bakıda nəşr edilir).

1913-cü ildə Romanovlar sülaləsinin 300 illiyi ilə əlaqədar əfv – ümumidən sonra M. Ə. Rəsulzadə vətənə qayıdır. O, hələ İstambuldan onun göstərişi ilə 1911-ci ilin oktyabrında keçmiş hümmətçilər Tağı Nağıyev, Məmməd Əmin Rəsulzadə və Abbasqulu Kazımzadə tərəfindən əsası qoyulan “Müsəlman demokratik “Müsavat” partiyasına” daxil olmuş və tezliklə onun rəhbərinə çevrilmişdir. (Məmməd Əmin Rəsulzadə. “Müsavat” partiyasının quruluşu, “Azərbaycan” Ankara, № 15 (167), 1966-cı il. səh.12 – 18). Bu illərdə M. Ə. Rəsulzadə ədəbi – publisistik fəaliyyətini də davam etdirir. “Yeni lisançılar və türkçilər” məqaləsini, Təbriz həyatından bəhs edən “Bir xan” adlı kiçik hekayəsini, “Dil – ictimai bir əməldir” yazısını “Şəlalə” jurnalında çap etdirir. Sonuncu məqalədə o, Azərbaycan dilini göz bəbəyi kimi qorumağı xalqının qarşısında ən mühüm problem kimi qaldırır. Bundan başqa, o, proletar ədibi M. Qorkinin “Ana” əsərindən bir parçanı Azərbaycan dilinə çevirib çap etdirir. Bu tərcümənin o illərdə Azərbaycan ədəbiyyatına müəyyən təsirini də inkar etmək olmaz.

1914-cü il sentyabrın 16-da şair, yazıçı və jurnalist Əlabbas Müznibin (1882 - 1938) redaktorluğu ilə ayda iki dəfə nəşr edilən ədəbi – ictimai, iqtisadi, tarixi və siyasi jurnal olan “Diriliyin”in birinci nömrəsi çapdan çıxdı. M. Ə. Rəsulzadənin “Dirilik nədir?” adlı baş məqaləsi jurnalın ideya istiqamətini müəyyənləşdirirdi və xalqımızı milli oyanışa çağırırdı. O, bu jurnalın səhifələrində çap etdirdiyi “Milli dirilik” başlığı altındakı baş məqalələrdə **“Azərbaycan qayəsi”ni** yayırdı. M. Ə. Rəsulzadə öz yazılarında “müsəlman”, “türk”, “tatar” kimi müxtəlif ifadələr altında tanınmış bu xalqı “azərbaycanlı” kimi qeyd edirdi. Halbuki, bunu 1935-ci ildən tarixi ədəbiyyatda İ. Stalinin adına çıxırlar. Mirzə Davud Hüseynov 1927-ci ildə Tiflisdə, rus dilində çap olunmuş “Müsavat” partiyası keçmişdə və bu gün” adlı kitabında yazır ki, guya 1917-ci ilə qədər “Rəsulzadə üçün Qafqazın tərkibində Azərbaycanın mövcud olması ideyası yox idi. Azərbaycan adı altında o vaxt ancaq İran Azərbaycanı başa düşülürdü”. Əlbəttə, bu yanlış fikirdir. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, M. Ə. Rəsulzadə hələ 1911-ci ildə İstambulda “Türk yurdu” jurnalında çap etdirdiyi “İran türkləri” məqaləsində Azərbaycanın Qafqazın tərkibində olmasını qeyd etmişdir. Bunu da göstərmək lazımdır ki, hələ M. Ə. Rəsulzadədən qabaq maarifçi ziyalılarımızda azərbaycançılıq qayəsi rişə halında olsa da, var idi. Ancaq bunu tam şəkildə siyasət meydanına M. Ə. Rəsulzadə gətirdi.

M. Ə. Rəsulzadə 1915-ci ilin avqustundan “Açıq söz” qəzetini nəşr edir ki, bu da əslində gizlin fəaliyyət göstərən “Müsavat” partiyasının orqanı idi.

1917- ci ildə fevral burjua inqilabı baş verdi. Silah və zor gücünə kiçik xalqların torpaqlarını işğal edib, dünyanın altıda bir hissəsinə çevrilmiş Böyük Rusiya imperiyası dağılmağa üz qoydu... Əsən azadlıq mehi müstəmləkə halında inləməkdə olan xalqlarda öz müstəqil dövlətlərini yaratmaq arzusu baş qaldırmışdı. Həmin ilin martından açıq fəaliyyətə başlamış “Müsavat” partiyasının orqanı

“Açıq söz” qəzeti yazırdı: “Şimdiyə qədər qayəmiz, amalımız məlum olmayan, hüriyyət nədir, təşkilat nədir bilməyən və ümumi millətimizə dəstur olacaq milli və siyasi proqramımız bulunmayan, bulunsa da, mindən birimizin belə xəbəri olmayan biz müsəlmanlar müdhiş inqilab tufanları içərisində kompassız ortada qaldığımızdan hara gedib çırpınmağa, hansı tərəfə vurnuxmağı bilməyib, cəmiyyətlərimiz də divanələr dəstəsi kimi boğaz – boğaza gəlmişlər” (“Açıq söz” qəzeti, № 431, 1917-ci il). Həmin ildə Gəncədə Nəsisbəy Yusifbəylinin (1881 - 1920) rəhbərliyi altında “Türk Ədəm Mərkəziyyət” (federalist – M. Əliyev) partiyası fəaliyyətə başladı. Partiya öz proqramı ilə xalqı tanış etmək üçün Gəncənin Şah Abbas məscidinin həyətinə böyük mitinq keçirdi. Bu mitinq “Yaşasın demokratik respublika”, “Yaşasın Azərbaycan muxtariyyəti”, “Yaşasın Türk Ədəm Mərkəziyyət partiyası” şüarları altında keçirilmişdir (“Bakı” qəzeti, № 80, 12 aprel, 1917-ci il).

1917-ci ilin aprelinə Bakıda Qafqaz müsəlmanlarının qurultayı çağırıldı. Qurultay M. Ə. Rəsulzadənin təklifi ilə Rusiyanı federativ şəkildə təşkil etmək haqqında qərar çıxardı. Bu qurultayda “Azərbaycan qayəsi” məsələsi yenidən ortalığa atıldı. Həmin ilin mayında maarifpərvər Azərbaycan varlılarından Şəmsi Əsədullayevin (1840 - 1913) Moskva müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinə bağışladığı əzəmətli binada Rusiya müsəlmanlarının qurultayı açıldı. M. Ə. Rəsulzadə Rusiyanı federativ şəkildə qurmaq haqqında məruzə ilə çıxış etdi. Qurultay səs çoxluğu ilə M. Ə. Rəsulzadənin “Türk tatarlığı, Türkünstan, Qazaxıstan, Başqırdıstan və Azərbaycan – Dağıstan kimi bir neçə muxtariyyətlərdən ibarət olacaq gələcək Rusiyanı federativ şəkildə qurmaq” barəsində təklifini qəbul etdi. O, həmin dövrdə özünün “Cəmət idarəsi” və “Bizə hansı hökumət faydalıdır?” kitablarını çap etdirmişdir. M. Ə. Rəsulzadənin Moskva müsəlman qurultayında etdiyi məruzə Əhməd Salikovun çıxışı ilə birlikdə “Şəkli idarə haqqında iki baxış” adı altında həmin dövrdə çap olunmuşdur. Həmin ayda M. Ə. Rəsulzadənin redaktorluğu ilə “Qardaş köməyi” jurnalı çap olundu. Jurnalın təəssüf ki, bircə nömrəsi çıxdı.

1917-ci il iyunun ikinci yarısında “Müsəlman demokratik “Müsavət” partiyası” ilə “Türk Ədəm Mərkəziyyət partiyası” birləşib, “Türk Ədəm Mərkəziyyət partiyası “Müsavət” adı altında çıxış etməyə başladı (“Açıq söz” qəzeti, № 501, 18 iyun, 1917-ci il). Onun çöbələri nəinki Azərbaycanın bütün qəzalarında və hətta Rusiyanın Həştərxan, Stavropol şəhərlərində, Ukraynanın, Gürcüstanın və Ermənistanın paytaxtlarında, Türkünstanın mərkəzi Daşkənddə, Cənubi Azərbaycanın mərkəzi Təbrizdə, İranın Gilan vilayətinin mərkəzi Rəştə və Türkiyənin paytaxtı İstambulda təşkil olundu. O, burjua xadimi kimi onu damlamağa çalışanlara cavab olaraq yazırdı ki, mən kasıbçılığın üzündən ali təhsil də ala bilməmişəm, öz pulu ilə Rusiyada və Qərbi Avropada ali təhsil alıb və bu gün özünü bolşevik kimi qələmə verən sizləri nə adlandırmaq olar (“Açıq söz” qəzeti №549, 24 avqust 1917-ci il). Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, onun “MAR”,

“MAR-zadə”, “M.R-zadə”, “Haman”, “Sosialist” və s. kimi gizli imzalarla xeyli məqalələri müxtəlif dövrü mətbuatın səhifələrində çap olunmuşdur.

1917-ci il oktyabrın 26-dan 31-nə qədər 500 nümayəndənin iştirakı ilə Bakıda təntənəli surətdə keçirilən “Türk Ədəmi Mərkəziyyət partiyası “Müsavət”-in birinci qurultayında Məmməd Əmin Rəsulzadə Mərkəzi Komitənin sədri seçilmişdir. Bu qurultaydan sonra Bakıda və Azərbaycanın bütün qəzalarında “Azərbaycana muxtariyyət” şüarı altında xalqımızın milli hərəkatı başlanmışdır. Həmin dövr xalqımızın tarixinə Milli Azərbaycan hərəkatı kimi daxil olmuşdur.

1917-ci ilin payızında M. Ə. Rəsulzadə Rusiya parlamentinə Azərbaycan və Türkdüstan millət vəkili seçilmişdir.

1918-ci il mayın 26-da Zaqafqaziya seymi daxili fraksiyaların çəkişmələri nəticəsində ləğv olundu. Həmin ayın 27-də seymın müsəlman fraksiyasına daxil olan müxtəlif partiyaların üzvlərindən ibarət olan Azərbaycan milli şurası yarandı. Səs çoxluğu ilə M. Ə. Rəsulzadə milli şuranın sədri seçildi. 1918-ci ilin mayın 28-də bütün ölkələrin radio stansiyaları və qəzetləri Azərbaycan istiqlaliyyətinin elan olunmasını dünyaya yaydılar. Bu o demək idi ki, xalqımız öz varlığını, bir xalq kimi mövcudluğunu bütün bəşəriyyətə çatdırır, onun da dünyada müstəqil surətdə yaşayan xalqlar kimi öz etnoqrafik sərhədləri daxilində azad yaşamağa hüququ var. Bitərəf Fətəlixan İskəndər oğlu Xoyskinin (1875 - 1920) başçılığı ilə Azərbaycan Demokratik Respublikası hökuməti təşkil olundu. Beləliklə, Azərbaycan xalqı nəinki türkdilli xalqlar arasında, həmçinin, bütün islam aləmində ilk dəfə olaraq respublika üsul – idarəsinə qədəm qoydu. İyunun 17-də Azərbaycan Azərbaycan milli şurasının iclasında M. Ə. Rəsulzadə öz alovlu nitqində deyirdi: “Dünya müharibəsi və Rusiya inqilabının təsiri ilə yeni doğmuş və həyat siyasətinə ilk qədəm basmış olan Azərbaycan qayəsi əhatə olunmaz mühüm dəqiqələr keçirir. Bu yeni türk nuzad siyasəti rişə və buluğ bulub da millətlər zümrəsinə bəsail – həyat olaraq girə biləcək, yoxsa sısqa cocuq kimi südəmər halında tərki – həyat edəcəkdir? İştə bütün zehinləri işğal edən bir məsələ! İştə bir zaman ki, müqəddərat milliliyi əllərinə alanlar üçün Azərbaycan nuzadini tələf etdirməmək kimi müşkül, fəqət müşkulliyi ilə bərabər şərəfli bir vəzifə və məsuliyyət tərtib ediyor” (“Azərbaycan” qəzeti, № 41, 1918-ci il).

Gördüyünüz kimi, M. Ə. Rəsulzadə özünün bu alovlu nitqində hələ birinci dünya müharibəsi ərəfəsində “Dirilik” jurnalı səhifələrində qaldırdığı və sonralar isə 1917-ci ilin aprelində Bakıda keçirilən Qafqaz müsəlmanlarının qurultayında yenidən ortalığa atılan “Azərbaycan qayəsi”-dən söhbət açır. Onu da qeyd edək ki, təəssüf ki, bir sıra görkəmli inqilabçıların əsərlərində 1918-ci il mayın 28-nə kimi, yəni Azərbaycan istiqlaliyyəti elan olunana qədər, bu torpağın Azərbaycan adlandırılması barədə, bu xalqın Azərbaycan xalqı olduğu barədə bir kəlmə də yoxdur. Onlar əsas bir məsələni unutmuşlar ki, rus xalqı müstəmləkə xalq deyildi. Onlar yalnız sinfi ziddiyyətləri aradan qaldırmaq uğrunda mübarizə aparırdılar. Amma Azərbaycan müstəmləkə idi və hətta ölkənin adı belə xəritələrdən

silinmişdi. Müstəmləkə olan bir ölkədə isə ancaq milli azadlıq hərəkatından söhbət gedə bilərdi. Azərbaycan xalqı qarşısında ancaq müstəmləkədən azad olub, öz müstəqil milli dövlətini yaratmaq məsələsi dayanırdı. Bu çətin vəzifəni M. Ə. Rəsulzadənin rəhbərliyi altında qabaqcıl Azərbaycan ziyalıları o dövrdə öz üzərlərinə götürdülər.

1918-ci il dekabrın 7-də Azərbaycan parlamentinin təntənəli açılışında M. Ə. Rəsulzadə demişdir: “Biz o zaman ki, bizim üçün ən yaxşı məsələni – “Azərbaycan muxtariyyəti”ni müdafiə edirdik, biz onda sağ və sol tərəfdən amansız tənqiddə məruz qalmışdıq. Sağdan bizə deyirdilər ki, azərbaycançılıq şüarı ilə siz müsəlmanları parçalayırsınız, türkçülük bayrağı qaldırmaqla - Allah yıxsın – siz İslamın əsasını sarsıdırsınız. Soldan isə bizi məzəmmət edirdilər ki, Azərbaycan muxtariyyətini tələb edərək biz vahid demokratik cəbhəni yarıırıq. “Müsavət” partiyası birinci olaraq Azərbaycanın müstəqilliyi bayrağını yüksəyə qaldırmışdır. Beləliklə, müsəlman partiyaları arasında Azərbaycan ideyasında fikir ayrılığı yoxdur. Xalqın şüurunda Azərbaycan ideyası artıq möhkəmlənmişdir... Bir dəfə yüksələn bayraq bir daha enməz!” (“Azərbaycan” (rusca) qəzeti, № 59, 13 dekabr 1918-ci il).

Bakı Dövlət Universitetinin yaranması da M. Ə. Rəsulzadənin adı ilə bağlıdır. Bu məsələ ətrafında o, bir neçə dəfə Azərbaycan parlamentində çıxış etmiş və universitetin açılmasını qəti tələb etmişdir. Universitetin ilk rektoru olmuş professor V. İ. Razumovski 1922-ci ildə çap etdirdiyi “Bakı şəhərində universitetin əsasının qoyulması” adlı xatirə oçerkində yazır: “M. Ə. Rəsulzadənin sayəsində, onun gücü, maarifçilik köməyi ilə “Müsavət” partiyasında universitetin açıq və gizli düşmənləri partiyanın qərarına tabe olmağa məcbur olmuşlar, biz öz tərəfimizdə artıq iki partiya malik idik, “Müsavət” və sosialistlər, bu da parlamentdə çoxluğu təmin edirdi.” (Bakı Dövlət Universitetinin xəbərləri, № 2, 1922-ci il). 1920-ci ilin mart ayında Bakıda rus dilində çapdan çıxmış, “1920-ci il üçün Azərbaycan respublikasının təqvim - ünvanı”nda oxuyuruq ki, M. Ə. Rəsulzadə “Tarixi –filologiya fakültəsində “Osmanlı ədəbiyyatı tarixi”ndən dərs demişdir.

Azərbaycan istiqlalının ildönümü ilə əlaqədar olaraq 1919-cu ildə Bakıda bircə nömrəsi çap olunmuş və lakin geniş oxucu kütləsinə çatdırılmamış “İstiqlal” jurnalında M. Ə. Rəsulzadənin “Azərbaycan Respublikası” adlı əsəri çap olunmuşdur.

1920 - ci ildə aprel hadisələrindən sonra M. Ə. Rəsulzadə Lahıca həbsə alındı. Onun tutulması xəbəri həmin ilin noyabrın əvvəllərində Vladıqafqaz (indiki Orconikidze) şəhərində olan İ. V. Stalinə çatdırıldı. Stalin heç kəsə xəbər vermədən Bakıya gələrək, XI Ordunun xüsusi şöbəsinin rəisi V. Pankratova RSFSR –i Millətlər Komissarlığı adından göstəriş verdi və özü şəxsən həbsxanaya gedib M. Ə. Rəsulzadəni azad etdi. Bununla, İ. V. Stalin 1905-ci ildə onu ölümdən qurtaran keçmiş inqilabçı dostu M. Ə. Rəsulzadənin qarşısında öz tarixi vicdan borcunu

yerinə yetirdi. O, M. Ə. Rəsulzadəni özü ilə birlikdə Moskvaya apardı və RSFSR Millətlər Komissarlığında mətbuat müvəkkili vəzifəsinə təyin etdi. M. Ə. Rəsulzadə RSFSR Millətlər komissarlığına tabe olan Moskva Şərqsünaslıq (keçmiş Lazarev) institutunda da fars dilindən dərs demişdir. RSFSR –in Millətlər komissarlığının orqanı olan “Noviy Vostok” jurnalının 1922-ci il 1-ci nömrəsində xəbər verilir ki, 2-ci nömrədə M. Ə. Rəsulzadənin “Qədim İrənin kommunistləri” adlı məqaləsi çap olunacaq. Məzdəkizm hərəkatından bəhs edən bu məqalə çap olunmamışdır. Bunu M. Ə. Rəsulzadənin mühacirətə getməsi ilə izah etmək olar. M. Ə. Rəsulzadənin xaricə getməsinin düzgün təfəsilatı onun vəfatı münasibətilə ilə məşhur Azərbaycan ədəbiyyatşünası, Türkiyədə vəfat etmiş Əbdülvəhəb Yurdsevərin (1898 - 1976) xatirə yazısında öz əksini tapmışdır. O yazır: “Müsavət” partiyasının gizli mərkəzi komitəsinin ən mühüm təşəbbüslərindən biri M. Ə. Rəsulzadəni Moskvadan qaçıрмаq olmuşdur. Əvvəlcə bir yoldaş vasitəsilə, sonra isə sabiq Parlament üzvü, mərhum Rəhimbəy Vəkilov (1897- 1937) və Bakı əsgəri təşkilatının rəisi, şəhid yoldaşımız doktor Dadaş Həsənzadəni (1898- 1926) bir qədər pul ilə Moskvaya göndərmək surətilə M. Ə. Rəsulzadə ilə təmasda olmuşlar. M. Ə. Rəsulzadəyə təklif olunmuşdur ki, elmi – tədqiqat adı ilə Leninqrada getsin. Onun oradan rəhmətlik tatar maarifçilərindən Musa Cərullah Bigiyevin (1875- 1949) müəssər yardımı ilə və qayıqla Fin körfəzi üzərindən üzərək Finlandiyaya qaçırılması təmin edilmişdir. (“Azərbaycan” jurnalı, Ankara, № 3, 1955-ci il). Sonralar SSRİ –də baş vermiş faciəli hadisələr göstərdi ki, bu, yeganə düzgün yol idi. Heç şübhəsiz, M. Ə. Rəsulzadə 1925-ci ildən sonra sağ qalmaqda idi. Beləliklə, M. Ə. Rəsulzadənin mühacirət dövrü başlanır. 1928-ci ildə İstanbulda M. Ə. Rəsulzadənin “Azərbaycan respublikasının keçmiş, təşəkkülü və indiki vəziyyəti”, “Əsrimizin Səyavuşu”, “İstiqlal məfkurəsi və gənclik” kitabları çap edilir. 1923-cü ildən onu redaktorluğu ilə İstanbulda “Yeni Qafqasya” jurnalı nəşrə başlayır. M. Ə. Rəsulzadə 1928-ci ildə İstanbulda “İnqilabçı Sosializmin iflası və demokratiyanın gələcəyi”, “Millət və Bolşevizm” və “Qafqasya türkləri” kimi əsərlərini çap etdirmişdir. Həmin ildə onun redaktorluğu ilə “Azəri türkü (1928- 1931), sonra isə “Odlu yurd” (1929 - 1930) jurnalları və həftəlik “Bildiriş” (1929 - 1931) respublikasının qəzeti də nəşr edilməkdə idi. 1930-cu ildə M. Ə. Rəsulzadənin Parisdə fransız dilində “Azərbaycan və istiqlaliyyəti” və rus dilində “Qafqaz problemi ilə əlaqədar olaraq panturanizm” kitabları çap olundu. 1931-ci ildən M. Ə. Rəsulzadənin mühacirət dövrü Avropa ölkələrində davam edir. Onun redaktorluğu ilə Berlində ayda üç dəfə nəşr edilən “İstiqlal” (1932- 1934) qəzeti və “Qurtuluş” (1934- 1938) jurnalı çap edilirdi. 1933-cü ildə M. Ə. Rəsulzadənin Berlində çap olunan “Azərbaycan respublikası haqqında bəzi qeydlər” adlı kitabı da böyük maraq doğurur.

M. Ə. Rəsulzadə həm də görkəmli ədəbiyyatşünas idi, onun 1936-cı ildə Berlində “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı” məqaləsi çap edilmişdir. 1938-ci ildə Berlində alman dilində “Azərbaycan problemi” və 1939-cu ildə Varşavada polyak

dilində çıxmış “Azərbaycanın huriyyət savaşı” kitablarının adlarını çəkməmək olmaz. O, 1938-ci ildən Polşa hökumətində məsləhətçi işləmiş, sonralar, 1940-cı ildən Rumınyada yaşamışdır. Onun 1943-cü ildə İstanbulda nəşr olunmuş “İslam – türk ensiklopediyasının” 1-ci cildində “Azərbaycan ləhcəsi” adlı məqaləsi yer almışdır. 1947-ci ildən Ankaraya köçən M. Ə. Rəsulzadənin 1949-cu ildə “Azərbaycanın kültür kənləkləri” adlı kitabı işıq üzü görmüşdür. Onun “Çağdaş Azərbaycan tarixi” (1951-ci il) kitabları həmin illərdə M. Ə. Rəsulzadənin məhsuldar işlədiyini göstərir.

O, 1951-ci ildə Ankarada “Azərbaycan şairi Nizami” adlı sanballı monoqrafiyasını çap etdirməklə dünya nizamişünaslığına bir çox yeniliklər gətirmişdir. Həmin ildə M. Ə. Rəsulzadənin Nyu – Yorkda ingilis dilində nəşr olunan “Ukrayna” toplusunun 1951-ci il 3-cü nömrəsinin 7-ci cildində “Azərbaycan respublikası” məqaləsi çap edilmişdir. Londonda ingilis dilində nəşr olunan “Britaniya ensiklopediyası”nda “Müsavat” partiyasının yaranması tarixi və Azərbaycan Demokratik Respublikasının təşəkkülünə aid” məqalə də onun qələmindən çıxmışdır. İkinci dünya müharibəsindən sonra Türkiyədə nəşr edilməkdə olan “Türk ensiklopediyası”nda Azərbaycana aid məqalələrin bir çoxu M. Ə. Rəsulzadə tərəfindən yazılmışdır. Ankarada yaşadığı dövrdə o, “Türk tarix qurumu” və “Türk dili qurumu” ilə yaxından əməkdaşlıq etmişdir. 1952-ci ildən Ankarada nəşr olunan “Azərbaycan” jurnalında xalqımızın tarixi və ədəbiyyatı haqqında bir sil – silə məqaləsini də bura əlavə etsək, M. Ə. Rəsulzadənin heyrətamiz yaradıcılığı haqqında təsəvvür daha da aydınlaşar. O, ikinci dünya müharibəsinə qədər Parisdə rusca nəşr olunan “Qafqaz” (1932- 1938) və fransızca buraxılan “Prometey” (1928 - 1939) jurnallarında öz məqalələri ilə çıxış etmişdir. Onun 1920 –ci ildən sonra işlətdiyi açıq və gizli imzalarından “Məmməd Əmin Rəsulzadə”, “Yalvac oğlu”, “Məmməd Əmin”, “M. Əlif Rəsulzadə” və .s qeyd etmək olar.

Ankara universitetinin tibb fakültəsinin klinikasında şəkər xəstəliyindən yatan Məmməd Əmin 1955-ci il martın 6-da gecə saat on birə on dəqiqə qalmış üç dəfə “Azərbaycan... Azərbaycan... Azərbaycan...” deyərək əbədiyyətə qovuşdu. Ankara radiosu martın 7-də saat 22-45 dəqiqədə sabiq Azərbaycan milli şurasının sədri M. Ə. Rəsulzadənin vəfat etdiyini təəssüflə bildirdi. O, Ankara Əsri qəbiristanlığında dəfn edilib. Vəfatı münasibəti ilə Türkiyədə, İranda və Qərbi Avropa ölkələrində xeyli nekroloq çap olunub. Bunlardan ən marzqlısı S. H. Tağızadənin çap etdirdiyi nekroloqdur. Əsli Ordubaddan olan, özü Təbrizdə dünyaya gəlmiş, M. Ə. Rəsulzadə ilə birlikdə İran məsrutə inqilabının əsas rəhbərlərindən biri hesab edilən, sonralar Pəhləvi üsul – idarəsinin tərəfdarına çevrilən və öz doğma xalqına yad bir adam olan, İranın ən görkəmli dövlət xadimi, diplomatı və alimi sayılan Seyid Həsən Tağızadə “Sühən” jurnalında yazırdı: “Rəsulzadə, bütün ömrüm boyunca, Şərq dünyasında tayına rastlaşmadığım, mübaliğəsiz söyləyə biləcəyim fəvqəladə nadir insanlardan biri idi. Məmməd

Əmin bəy tərbiyəli, qüvvətli və sağlam məntiq sahibi, təmiz qəlbi, doğru sözlü, mətanətli, tam mənasıyla dürüst, fikir və yoluna dərin bir iman bəsləyən fədakar, mücahid və örnək bir insandı. Belələrinə zəmanəmizdə və hələ bizim tərəflərdə rast gəlmək mümkün deyildir” (“Sühən” jurnalı, Tehran, № 4, 1955-ci il).

1978-ci ildə, ölümündən 23 il sonra: - Ankarada M. Ə. Rəsulzadənin “Milli təsanüd” (“Milli həmrəylik”) adlı kitabı nəşr olundu. 1985-ci ildə dünyanın ən qədim universitetlərindən biri olan Oksfordda M. Ə. Rəsulzadənin “Qafqaz problemi ilə əlaqədar olaraq panturanizm” adlı kitabı ingilis dilində öz sözlə, rus dilində ikinci dəfə çap edilmişdir. M. Ə. Rəsulzadənin 1989-cu ildə “Əsrimizin Səyavuşu” və 1990-cı ildə isə “Azərbaycan respublikasının keçmişi, təşəkkülü və indiki vəziyyəti” adlı kitabları Ankarada yenidən işıq üzü görmüşdür.

Azərbaycan milli dövlətinin yaradıcısı. Xalqımızın böyük oğlu və görkəmli mütəfəkkir Məmməd Əmin Rəsulzadənin ədəbi – tarixi irsini geniş oxucu kütləsinə çatdırmağın vaxtı çoxdan gəlib çatmışdır. Bu baxımdan ilk dəfə xalqımıza təqdim olunan M. Ə. Rəsulzadənin “Əsrimizin Səyavuşu” (“Türk dilindən tərcümə edən Miyas Əlizadə”), “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı” və “Çağdaş Azərbaycan tarixi” (hər iki əsəri türk dilindən tərcümə eləyən Paşa Əli oğludur) əsərləri inanırıq ki, geniş oxucu kütləsi tərəfindən rəğbətlə qarşılanacaqdır.

Mövsüm Əliyev

ÖN SÖZ

Milli Azərbaycan nəşriyyatının ikinci sayısını təşkil edən bu risaləmizin özünə məxsus bir macərası vardır. Bu macərə özü – özülüyündə bir mövzu təşkil etməklə birlikdə, əsrimizdə görülən həyəcan və təsirləri izah baxımından da diqqətə layiqdir.

“Əsrimizin Səyavuşu” müəyyən bir məqsədlə, vətənimizin, ictimai – fikrimizin və inanimizin düşmənlərinə qarşı xüsusi bir düşmənlik yaratmaq məqsədiylə, əvvəlcədən düşünülmüş bir əsər deyildir. Nəşriyyatımızın ilk sayısını təşkil edən “Azərbaycan Cümhuriyyəti”ni Türkiyənin mətbuat aləmində gördüyümüz bir əksikliyi qüdrətimiz daxilində ortadan qaldırmaq məqsədiylə, nəzərdə tutulmuş bir planla yazmışdıq. Halbuki “Əsrimizin Səyavuşu” belə bir müəyyən məqsəd və planla yazılmamışdır.

Biz onun necə yazıldığını, nə kimi şərtlər içində vücuda gəldiyini qısa da olsa, anlatmasaq da, əsərin nə üçün və hansı hədəflə yazıldığını aydınlaşdırma bilməyəcəyimizi hiss edirik. Bunun üçün möhtərəm oxucularımızın icazəsi ilə macərə həyatımızdan bir qismini nəql edəlim:

Bolşevik istilasına kədərli - ələmi bir fakt idi. Bir aya qədər Bakıda saxlandıqdan sonra, bir arkadaşla bərabər Bakını tərk etmiş, Gürcüstana keçmək üçün yola çıxmışdıq. Hadisələr və təsadüflər bizi bir çox dağları və dərələri gəzdirdikdən sonra Şamaxı qəzasında Lahıc adında tanınmış bir qəsəbədə saxlanmaq məcburiyyətində buraxmışdı.

Lahıcda bir vətəndaşın evində müsafir idik. Bu evdə kiçik bir kitabxana vardı. Bir qismi farsca, bir qismi türkcə, bir qismi də rusca kitab və dərgilərdən ibarət olan bu kitabxananın, mənə ən diqqətə layiq cildi Firdovsinin “Şahnamə”si idi.

“Şahnamə”ni razılıq alıb oxumağa başladım. Şərqi ən böyük romantik əsəri o zaman çox həssas olan ruhumu istila etdi. Keçirdiyimiz macərəli həyatı şairanə bir surətdə, qarşılıqlı şəkildə yaşayan necə hekayələr, necə dastanlar, necə tiplər, necə fəlsəfələr vardı. Bunların yanında marağımı ən çox cəlb edən və ruhumun ən həssas nöqtələrinə qədər nüfuz edən bir hekayəydi: “Siyavuş” dastanını oxudum. Əvvəlcə aşına olduğum dastanı ilk dəfə oxuyurmuş kimi oldum. O qədər sevdim, o qədər anladım ki, bir daha təkrar etdim. Yüksəkdən oxudum. Arkadaşıma dinlətdim. Heç şübhə yoxdur ki, ilham almışdım. “Arkadaş, tariximizin Siyavuşunu dinlədin. İndi sənə əsrimizin Səyavuşunu yazacağam” – dedim.

O, buna, heyrət etmişdi. Hər saat və hər anda bir basqın təhlükəsinə məruz qaldığımız belə bir vəziyyətdə yazı yazılacağına inanmamışdı.

Fəqət mən başladım. Bir neçə səhifə yazmışdım ki, qaldığımız evi tədbir üçün dəyişmək lazım gəldi. İkinci dəyişdiyimiz yer mənə çox uyğun gəlmişdi.

Ehtimal ki, təqibdən bir müddət uzaq olmaq üçün bura daha sərfəli idi. Fəqət Lahic dağlarının ən möhtəşəmi olan Nihala baxan gözəl mənzərəsi, Girdiman çayının gecə ay işığında oxşayıcı axıntısı və yad gözündən uzaq olan kiçik bağçası ilə o, o anda yaşadığım ruh halını kağız üzərinə tökmək üçün ən əlverişli şərtlərə malik idi.

Altıncı gün yenə yerimizi dəyişməyə məcbur olduq. İki günlüyünə bizi başqa bir evə köçürtdülər. Burada sonuncu bölümün qaralmasını bitirirdim.

Artıq Lahicda qala bilmirdik. Evlərində müsafir olduğumuz vətəndaşların bir qismi qaralanmış, kənd ümumi gözətləmə təhdidi altında qalmışdı. Bir an əvvəl Lahici tərək etmək gərək idi. Boşa çıxan iki təşəbbüsdən sonra dağlıq sahədən enib ovalığa gəlmişdik. Keçdiyimiz kəndlərdən birində qaralama halında olan “Siyavuş”un üzünü köçürtdüm. Təmizə çıxarılan nüsxəni qonağı olduğumuz kəndliyə verib, qaralmasını özümlə götürdüm. Qəzaya uğramayacağımızdan əmin ola bilməzdim. Tələf və ya yaxalanacağı təxmin olunan yanımdakı nüsxədən başqa digər bir nüsxəsi də olsun deyər tədbirə lüzum görmüşdüm. Burası arkadaşlarıma xitabən əlavə etdiyim vəsiyyətnamədə daha açıqca görülməkdədir. Qorxduğum bir əmr vəqə olmuş, bulunduğumuz yer təsadüfən kəşf edilmiş, evimiz basıllaraq, həbs olunmuşduq.

Təslim olmadan qabaq, yanımdakı nüsxəni təbii ki, tələf etmişdim.

Bir çox qəza və qədər keçirdikdən sonra Moskvaya aparıldım. İki il mənfə bir həyat keçirdim... Bu iki il müddətində “Səyavuş”un ikinci nüsxəsinin əmanət verdiyim kəndlidə sağ – salim qaldığına aid açıqca bir məlumat ala bilmədim. Nüsxə, arkadaşların da əlinə keçməmişdi. Kəndli, xəbərdarlıq etdiyimə görə kağızımı almadan kitabı kimsəyə verməyəcəyini anlatmışdı.

İki illik mənfə həyatdan sonra daha az macərəli olmayan bir təşəbbüslə qurtularaq Finlandiyaya keçdim. Nəhayət, buraya (İstambul nəzərdə tutulur. – M. Ə.) gəldim. Tam üç il sonra itirdiyimi buldum. “Əsrimizin Siyavuşu” bir çox müşkulət və macərələrə məruz qaldıqdan sonra bolşevik çəpərini yararaq İstambula qədər gəlmiş, yazarının özünə aid üzüntüsünü yox etmişdir.

Arkadaşlardan bəziləri itirdiyim bu əsərə görə duyduğum üzüntünü gördüyü zaman, “madam ki mövzu məlumdunuzdur, yenidən yazarsınız” – deyər təsəlli verirlərdi.

Ehtimal ki, bu mövzu yenidən yazıla bilərdi, fəqət o zamankı hal, ruh halı və vəziyyət bir daha geri gələmməz. 1920-ci ildə Lahicda qaçaq bir həyat yaşayan Əli Əhməd oğlu nun¹ əsəri ilə 1923-cü ildə İstambulda yaşayan Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin əsəri arasındakı fərq aşkar olsa gərək.

“Əsrimizin Səyavuşu” Türklə başlayan iki tarixin də həzin bir vəqəə və hadisənin yanğılı bir ağısıdır. Yazılan vəqəədə iştirak etmiş bir fərd sifətiylə və ətdən, qandan, sinirdən yaranmış bir canlı olmaqla hisslərinin təsirinə qapılmış,

¹ Saxlandığım zaman daşdığı gizli ad.

fəqət adı çəkilən şərtlər içərisində təsadüfən, bəliqli bir qayə güdmədən, bu anda duyulan çox dərin bir təsiri hekayə edən bu əsərin səmimiyyəti əlbəttə, inkar olunmaz. Təsadüf edilən qüsurların xoş niyyətli qarşılınması rica olunur.

Belə ki, əsər yazılarkən bir çox istiarə və misalları etibarlı ilə Azərbaycan ədəbi mühitini nəzərə alınmışdır. Bu qədər macərələrin sonunda özünü İstambulda nəşr etmək qismət olmuşdur. Bu qismət özünə bir şivə təshihə ilə bir bölük yaxın adamların əlavəsindən başqa itkiyə uğramamışdır.

“Siyavuş”, meydana gəlməsi ilə Lahıcdakı kitabxana sahibi, bizi bir ata kimi bəsləyən o sevimli ixtiyar və nəhayət, ölüm təhlükəsinə qarşı əmanəti şahid kimi göstərən o mərd kəndlilərə borcludur. Burada onlara mənən təşəkkür etməyi vəzifə sayıram. Bolşeviklərin qəhrinə məruz qalmasınlar deyə adlarının açıq göstərməmək zərurəti ilə üzgünəm. İnşallah, onun da növbəsi gələr.

Məmməd Əmin Rəsulzadə.

Əsrimizin Siyavusu

*«Millət yoludur, haq yoludur tutduğumuz yol
Ey haq! Yaşa, ey sevgili millət, yaşa, var ol!»*

T. F.

*Azərbaycan istiqlal yolunda can verən
şəhidlərin ruhuna ithafdır.*

ƏSRİMİZİN SİYAVUŞU

Əvvəlcə tarixin Siyavuşuna bir göz gəzdirək:

İran romantizminin mahir şairi Firdovsi Tusinin dəyərli adını dünyalar durduqca qalan və şairanə «Nəmirəm əz in pəs ki, mən zindəəm² - deyə öyünməsinə kamal, cəsarət və ithaflarla söylədən «Şahnamə»nin, mənəcə ən şah əsər dastanı — Siyavuş hekayə - xəzinəsidir.

«Şahnamə»nin ən ruhlu qismi, mə'umdur ki, İran-Turan müharibələridir. Bu müharibələrin ən həyəcanlı və dəhşətliləri, şübhəsiz ki, Siyavuş qanı üçün aparılanlardır.

Firdovsi — savaq və şənlik aşiqi, boylu-buxunlu və ilahi əzm və hünər şairidir. Qüvvətlə gözəlliyi hər yerdə tam görənlər bu şairin ən qüvvətli və ən gözəl insanı Rüstəmdir. Firdovsi ilhamından doğulmuş bu Sistan pəhləvanından başqasını tanrı yaratmamış, nə möcüzədir ki, göstərməmişdir. Fəqət Rüstəm pəhləvan belə ən böyük möcüzələrini «Siyavuş qorxusunun» intiqamını almaq üçün vuruşduğı meydanlarda göstərmişdir.

SİYAVUŞUN QISACA ƏHVALI

1 — Siyavuşun doğulması, 2 — Siyavuşun tərbiyə və düşüncəsi, 3 — Siyavuş Turanda, Əfrasiyabın rəyası və Siyavuşu yaxşı qarşılması. 4 — «Siyavuş Kərd» — Siyavuş şəhəri. 5 — Siyavuşun bəxtsizliyi. Gərsivəzin hekayəsi. Siyavuşun öldürülməsi. Siyavuşun son sözü.

Xalq arasında məşhur olanı belədir ki:

Kəyanilərdən Keykavusun oğlu Siyavuş ögey anası Sədabənin eşqi və atası Keykavusun vəfasızlığından bezar olub Turana qaçdı. Turan xaqanı Əfrasiyab tərəfindən səmimi qəbul gördü. Xaqanın qızı Firəngizlə evləndi. Nəhayət, Əfrasiyabın qəzəbinə gəlib başı kəsildi. Haqsız tökülən bu qan üçün İranla Turan bir-birinə qarışdı və əsrlər uzununu qan axdı.

Fəqət İran «İliada»sının bu həzin dastanını mifologiyadakı rümuzu sezərək oxuyanda görünür ki, Siyavuş həqiqətdən çox şərə qarışmış bir rəmz tarixidir. Bu bir simvoldur.

Mifologiya, tarixin Huşəngdən əvvəlki qədim əsrlərinin vəziyyətini xəyanət ilə qarışdırılmış bir şəkildə nəql edər. Bu kimi nağıllar «Əz zəmanə

² Bundan ölmərəm, çünki mən diriyəm

Cəblul—tarix» deyilən əski zamanın bir təqvimidir.

Bir-birləri ilə münasibətləri əskidə qurulmuş, hələ İran ilə Turan kimi bir-biri ilə əslərə cəkilmış, bu səbəblərin mifoloji fonu və əfsanələri çox qarışmışdır. Bu qarışıq mifologiyanın bəzən türklərdə batır, ruslarda boqatır, farslarda bahador sözünün bənzərliyi kimi, bir qisim qəhrəmanlarada bənzərliyi və ya ortaqlığı olur.

«Siyavuş» hekayəsinin ifadəsindən görünür ki, o, həm batır, həm də bahadır olub İranla Turan arasında ortaqlıq bir qəhrəmandır.

Əlbəttə, Siyavuş məşhur olduğu kimi bir iranlı, daha doğrusu, xalis bir iranlı deyil. Onun nə dərəcədə doğruluğunu Firdovsi belə nağıl edir.

İran bahadırlarından iki sərkdə — Tusla Kiv Turan hüdudunda ova çıxmışdılar. Ov əsnasında, orman içində evdən qaçmış bir qıza rast gəldilər. Qızın gözəlliyi hər iki pəhləvanın ürəyini bir anda oxladı. İki dağ keçisi ovunda ikən, bu orman pərisinin kirpiklərinin oxuna hədəf oldular. Saçları ağarmış qoca pəhləvanlar «ceviz bulmuş cocuqlar»³ kimi bu tapılmış pəri üçün münaqişə etdilər. Biri qızı daha əvvəl gördüyünü, digəri isə daha əvvəl tutduğunu deyərək, haqq üstünlüyü arayır, heç biri güzəştə getmək istəmədi. Nəhayət, iki dostu bir-birinə düşürən bu gözəli Keykavusun yanına gətirib davanın həllini onun öhdəsinə buraxdılar. O da eynən cocuqlar üçün ceviz bölən qoca kimi, qızı özünə götürməklə məsələni həll etdi.

Firdovsinin anlatdığına görə, pəhləvanlara bəla olan bu qızın əslisi Turanlı olub, nəslisi Əfrasiyabın qardaşı Gərsivəzə qədəf varıb gedirmiş.

Bu minvalla Əfrasiyab sülaləsindən olan bir Turan gözəli İran şahı ilə qovuşdu və nəticədə :

«Cüda müd əz u küdəki çün pəri
Be çöhrə besən but Azəri»⁴

Bu Azəri heykəli Siyavuş adı verdilər.

Siyavuşun tərbiyəsini Rüstəm pəhləvana tapşırırdılar. Rüstəm onu özü kimi bir igid eləmişdi. O, zamanəyə uyğun hər b üsullarına tamamilə aşına, silah

³ Lafonten üslubunda hekayələr yazan rus şairi Krılov bir ceviz tapan iki cocuğun mübahisəsinin hekayə kimi təsvir edir ki, biri cevizni əvvəl gördüyündən, digəri isə daha əvvəl əlinə aldığından bəhsilə az qala qovğa qaldırılar, Nəhayət, yoldan keçən bir qocanı özlərinə hakim tuturlar. Qoca, cevizni qıraraq qabığını ikiyə bölüb — «biri sənin, digəri də o birinin, içi də mənim» — deyərək davanı həll etmişdir.

⁴ O, pəri, kimi bir oğul doğdu ki, çöhrəsi Azəri heykəlinə bənzəyirdi.

oynatmağı, qurşamağı çox yaxşı bilən bir pəhləvan kimi yetişmişdi. Buna baxmayaraq, o, savaştan çox barışığa tərəfdar idi.

Firdovsi gözəlliyi qüvvətdən ayırmır. Siyavuş, qadınları çıldıracaq bir gözəlliyə sahib idi. Fəqət vücudu kimi onun ruhu da gözəl idi: müqəddəs bir təmizliyə sahib idi.

Bu mərd xasiyyəti ilə o, yaşadığı namərd mühit içində pək çox müşkülata, təhlükəli macərələrə uğradı. Özünə ilk macərəni açan ögey anası Súdabə olmuşdu. Súdabə, gözəlliyi ilə məşhur, müstəsna və ehtiraslı bir qadın idi. Gənc Siyavuşa ögey oğlu olmasına rəğmən eşq, təklif etdi, rədd cavabı aldıqda ondan Keykavusa şikayət etdi. Cırmanmış bir üzlə hüzuruna çıxıb: «oğlun mənə təcavüz etmək istədi, baş və üzümü cırdı» — deyər iftira etdi. Siyavuş sorğu suala tutularkən Súdabənin ona fəna bir təklif etdiyini söylədi. Xanımı ilə oğlu arasında qalan padşah, hakimlərin tövsiyəsi ilə günahkarla məsumu ayırd etmək üçün, özlərinin müqəddəs oddan keçmələrini⁵ əmr etdi. Siyavuş oddan keçərək, günahsız olduğunu isbat etdi.

İkinci macərə nəticə etibarilə daha mühüm idi. Turan xaqanı İnan torpağının əsas qismini hakimiyyəti altına almışdı. Keykavus Turana qarşı hərbi elan edərək, komandanlığa oğlu Siyavuşu təyin etdi. Rüstəm də Siyavuşun əmrinə verildi. Siyavuş müharibəni bacarıqla idarə etdi. Turanlılar İnan torpağını tərk etdilər. İndi müharibə müdafiə xarakterindən çıxaraq, hücum forması alırdı. İnan ordusu Turan torpağına keçəcəkdə. Bu əsnada Əfrasiyabdan elçilər gəldi. Əfrasiyab barışıq təklif edirdi. Siyavuş barışıq təklifini qəbul etdi, hərbi bitirmək üçün atasına xəbər yolladı. Keykavus, Siyavuşdan gələn bu təklifə qızdı —onu sərkərdəlikdən çıxardı, yerinə digər birisini təyin edib müharibənin davamını hökm etdi. Siyavuş isə barışıq təklifini atasının inadından üstün tutduğundan İranı tərk edib bir neçə seçməd süvarisiylə Turanda sığınacaq tapdı.

Bu sığınacaqda Siyavuş böyük məqsədinə yetmək fürsətini gözləyirdi. Məqsədi isə özündə qarışmış olan iki irqin qanını artıq boş yerə axıtmamaq idi. Bunun üçün İnanla Turanı barışdırmaq lazım idi. Belə bir barışıq təklifini qəbul etmədiyi üçün atasına qarşı çıxmış və yenə belə bir barışıq təklifində olduğu üçün Əfrasiyaba sığınmışdı. Turana ke-çərkən atasına yazdığı məktubda bu məqsədini belə anladır, deyir ki:

«Mən gənc olmağımla yanaşı, ağıl və mühakiməmi idarə etdim. Öz nəfsimə sahib oldum. Şahın hərəmi mənim ilk dərdim oldu. Oddan keçmək qarşısında qaldım. Bu haldan bezərək hərbə atıldım, müzəffər oldum. Nəhayət, sülh bağladım. Elə bir sülh ki, iki aləm buna məmnun oldu, yalnız şahın qəlbi daş oldu, polada döndü.

⁵ Odun müqəddəsliyinə inanılan əski İranda əfsanələrin rəvayətinə görə, suçluları müqəddəs oddan keçirmək adəti varmış. Təqsirli sayılan, günahsızsa, od onu yaxmazmış.

Nəyamət zımən hiç kari nəşənə
Koşadən həman o həman niz bənd
Çu çeşməş zi didari mən kəşti sir.
Bər sir kəştə nəbaşəm dəmir⁶.

Əfrasiyab Siyavuşu yuxusunda görmüşdü. Yozucular ona demişdilər ki, «Bu cavan ilə hər bə etsə və ya bu gənc onun əlində ölsə, taxt və tacı devrilərək Turan xaraba qalacaq, dünyada qan qurşağa çıxacaq». Bunun üçün də o, Siyavuşun könlünü hər vasitə ilə ələ almağa çalışırdı.

Siyavuş da Əfrasiyabı sevirdi. Bunun üçün də o, sərkərdə Piranın⁷ ata kimi tövsiyəsi ilə Əfrasiyabın qızı Firəngizlə evləndi.

Əfrasiyab, damadının həyat və rifahını təmin etmək üçün ona Turanın ən gözəl bir bölgəsini ayırdı. Siyavuş bərişiqsevər olduğu üçün burada gözəl və nümunəvi bir saray tikdirdi. Bu saray iki böyük aləmin gözəlliklərini, şahlığa layiq bütün mədəniyyəti əks etdirən şəkildə idi. «Siyavuş gərd» (Siyavuş sarayı) adını daşıyan bu tikilini «Şahnamə» belə tərif edir:

...Nə kərmaşi kərm və nə sərməş sərd
Həmə sayi - şadi və aramu hard
Nə bini dər an şəhr — i billar kəs,
Yəki bostan əz behiştəst və bər
Həmə abha ruşən və huşguvar
Həmişə bərri yomu o çün bəhar⁸

Əfrasiyabın əmri ilə dünyadan xərac almağa çıxmış, Piran geri dönəndə padşahın söylədiyi xəbərlər əsnasında ən əvvəl «Siyavuş gərd» dən bəhs ilə deyir ki:

Siyavuş yegi cayuki şəht nəğz
Pəsəndideyi mərdum paki məğz
Yeki şəhr didəm ke əndər zəmiş
Nə binəd çinan kəs be Turan zəmin.⁹

⁶ Heç bir iş bəyəndirə bilmədim. Açıldığım la yumulduğum bir oldu. Gözü məni görməkdən bezdi. Bezgin bir hüzurda isə cəsür ola bilmərəm.

⁷ Əfrasiyabın vəziri.

⁸ Nə soyuq, nə isti - hər tərəf fərəh, rahat. Cənnətdən bir bostan taparkən, orada xəstə görünməz. suları saf və dadlı, çölləri daima bahar.

Günün yarısı gündüz, yarısı gecədir. Ayın yarısı aydınlıq, yarısı qaranlıqdır. İlin yarısı isti, yarısı soyuqdur.

Dünya ta ilk yaradılışından bəri iki üz-üzə qüvvənin, iki qarşı nöqtənin çarpışmalarına savaş meydanı olmuş, insanlıq tarixi adətən bu çarpışmaların, macərələri, avontüraları ilə bu çarpışmaların alın yazısından ibarət olmuşdur.

Təbiətin hər şeyində dualizm olduğu kimi, gəlib keçici tarix də bu ikilikdən yaxa qurtara bilməmişdir. Bu dualizm, bilxassə İranın dini Zərdüştlükdə özünü göstərir. Hər Hürmüzdə qarşı bir Əhrimən¹⁰ vardır. Bunlar daima vuruşur, qələbə gah onun, gah o birinin olub çarpışma dünyalar durduqca davam edir.

Firdovsinin fəlsəfə olayları, başdan ayağa Hürmüzd ilə Əhrimən ikiliyindən ibarətdir. Onun Rüstəm pəhləvanın diliylə söylədiyi:

Çinin əst rəm səray dürüş
Gahi püşt zin və gahi zinbe pürüş —¹¹

Hikmətli «Şahnamə»nin hər səhifəsində hər hansı bir pəhləvanın vəziyyəti «səadət rütbəsindən zəmiliyə» düşüncə, həmən bu sözü təkrar edib durur. «Çinin əst» fələyin gərdiridir— deyə yazılır.

Bu fəlsəfə yalnız qatı bir iranlı olan Firdovsinin Rüstəmi ilə «Ağ dev»ində deyil, Qərb ədəbiyyatı ustadlarından olan alman şairi «Hötenin Faustu ilə Mefistofelində də görünür.

Siyavuş, rəhmli fikirlərlə dolu dünyanı cənnətə döndərmək istəyən padşah sifətli bir Faust ikən, Gərsivəz özünə müqabil şeytani bir qərəzlə Mefistofel rolunu oynayır. O, «mühasir bir İran şahzadəsinin» Turan xaqanlarına uyğunlaşmasını götürə bilmir. Siyavuş Əfrasiyaba şikayət edərək deyir ki,

Fürüstadə aməd zi Kavus şah
Cehani bənəzdiki o çənəkah
Zirum vəz çin nizəş aməd niyam
Həmi yadi Kavus girəd becan¹²

⁹ Siyavuş «zövq ərbabının xoşuna gələcək bir diyar salmışdır ki, belə bir şəhəri kimsə bütün Turan ölkəsində tapa bilməz.

¹⁰ Zərdüşt dininə inananların pislik tanrısı, şeytan.

¹¹ «Bu qoca və sərt dünyanın adət belədir ki, gah insana yəhərin» belində, gah da yəhəri insanın belində gəzdirir» — mənasında olan bu beyt Rüstəmin sözüdür. Ova çıxan Rüstəm atı Rəxşi otlamağa buraxmış, yəhərini çıxarıb başı altına qoymuş, uyumuşdu. Oyananda Rəxşin qaçırıldığını anlamış, yəhərini belinə alaraq atını aramağa getdiyi zaman Firdovsi ona bu beyti söylədir.

Xain — qorxaqdır — deyərlər. Bunu tərsinə söyləsək, «qorxaq xain olur». Əfrasiyabın Siyavuşa olan hörməti qorxusundan idi. «Qorxan gözə çöp düşər» zərbi — məsəli məşhurdur. Gərsivəz, Şekspir qəhrəmanlarından Yaqo kimi Otello yaradılışlı Əfrasiyaba vasvası təlqinlər verməyə başladı. Gərsivəz bu təlqinlərlə Əfrasiyabı yoldan çıxarmağa müvəffəq oldu. Halbuki, bir az əvvəl ən yaxın, ən mötəbər adamı qoca dindardan Siyavuş haqqında

Be din zib in ki, damadı —tüst
Be hubi bekan dil şadi tüst.¹³

tərifini eşidən Əfrasiyabın ürəyi nə qədər şən və nə dərəcədə rahat olmuşdu.

«Yaqo»nun dəsmal intriqasını bilirsinizsə, Əfrasiyabla Siyavuş da Gərsivəzin belə məlul bir hiyləsinə qurban olurlar.

Əfrasiyab qəfil əsgər yığıb «Siyavuş gərd» şəhərini alır. Siyavuşla dostları mühasirə olunur.

Siyavuş, bəxtinin döndüyünü və başına gələcək fəlakəti hiss etmiş və hiss etdiklərini Pirana demişdi:

«Çu hərəm fəvəd çayı —arəstə
Pədid ayəd əz hər sui hastə
Nəbayəd mera şad bu den bəsi
Nəşinəd bərin gah digər kəsi»¹⁴

Belə bir hissi həyatda görməkdən öncə duyan Siyavuş, Əfrasiyabın hərəkət etmək üçün gəldiyi xəbərini alınca, qaçmağa qərar verdi. Hər tərəf mühasirə edilmişdi. Özünü belə bir vəziyyətdə görəncə, alın yazısına təslim oldu. Dost vəfasını yada salıb son anda olsa da qarşı-qarşıya gəlmək istədilər. Fəqət:

«Çi qoft an hirədmənd bareyu huş,
Ke ba əhtəri — bes be mərdi — məkuş»¹⁵

¹² Gizli şəkildə neçə dəfə Kavus şahdan özünə elçi gəlmişdir. Rum ilə Çindən də yenə adamlar gəlmiş, həm də Kavusun adına içki içilir.

¹³ Kürəkəniniz öz gözəl əxlaqı və ədəbi ilə mal və mülkünüzə layiqdir.

¹⁴ Bir yer abad və gözəl olsa, hər tərəfdən alıcıları zühdür edər. Buna artıq məmnun olunmaz. Bu taxta başqa birisi oturur.

¹⁵ O qamət və ağıl sahibi dedi ki, nəhs talehlə mərdlik etmə.

Siyavuş Əfrasiyabla üz-üzə gəldi:

«Çera cəng çü amədi ba spah
Çera qüst xaki — mera bi günah¹⁶

deyə sordu. Əfrasiyabı xəbərdar etmək istədi, fəqət məlun Gərsivəz fürsət verməyib elə bil arxadan dəsmal götürürmüş kimi Siyavuşa:

«Gər idər çənin bi günah amədi
Çe ra ba zireh nəzd şah amədi.
Pe zirə şudən zin pişan rah nist
Kaman və zireh hədiye şah nist»¹⁷

deyə iblisənə bir əda ilə xitab etdi. Artıq hər şey bitmiş, Əfrasiyabın ürəyi dostluqdan dönmüş, Gərsivəzin hiyləsi aqlını çalmış hakim bilicilərin özünə:

Əgər ba Siyavuş günədsah cəng
Çu dibə şəvəd ruyi kiti be rəng
Və gər u şəvəd bər dəsti—şah
Be Turan namənd səru taxt və gah
Sərazir aşub gərdəd zəmin
Zibehr Siyavuş be cənk, o be gin»¹⁸

dediklərini tamamilə unutmuşdu. Artıq hiddət və qəzəb gözlərini bürümüş, heç bir şey görmür, Siyavuşun «Azəri heykəlinə bənzər başını» kəsmək üçün cəllada əmr verirdi.

Bu qurcunc anda Əfrasiyabın qızı Firəngiz gəldi. Siyavuşun günahsız olduğunu yana-yaxıla söylədi, atasına rica etdi. Onun əfv edilməsini istədi. Fəqət bu ricalarla o, heç bir şeyə müvəffəq ola bilmədi, əksinə az qaldı özünü öldürsünlər. Yalnız bəzi nəsihətçilərin yol göstərməsi ilə ölüm təhlükəsindən sovuşub edamı həbslə əvəz etdilər. Cəlladlıq vəzifəsini Gərv adlı bir sərkərdə yerinə

¹⁶ Nə üçün əsgərlərinlə savaşı kimi gəldin, günahsız ikən nədən məni öldürmək istədin?

¹⁷ Əgər sən belə günahsız idin, nə üçün şahın yanına zirehli çıxdın? Hüzura çıxmaq belə olmaz. Yayla zireh şaha təqdim ediləcək hədiyyə deyil.

¹⁸ Şah Siyavuşla vuruşarsa, dünya üzü ipəkli qumaş kimi simsiyah olar və əgər o, şahın əlində ölərsə, Turanın taxt və tacı bərbad olar, aləm çarpişar. Siyavuşdan ötrü dünya müharibə və kinlə dolar.

yetirirdi. Bu adam vaxtiylə müsabiqələrin birində Siyavuşdan acı bir məğlubiyyət dadmışdı. İndi əlinə keçən fürsətdən istifadə edərək Siyavuşu öldürməkdən xüsusi bir zövq alırdı. Gərvin intiqamı, xəncərlə Siyavuşun məsum boğazında acı bir kinlə işlərkən, İran Turan barışıqının o məzmun böyüyü (təşəbbüsçüsü — M. Ə.) son olaraq dedi ki:

Əz İrai və Turan bər ayəd xuruş
Cihani—zahiri men ayəd be quş.¹⁹

Siyavuşla bağlı nöqtələr.

1 — Siyavuş bir simvoldur. 2 — Federasyon nəzəriyyəsi. 3. Siyavuş sülhsevər federalistdir. 4. — Firdovsidə qan hikməti.

Firdovsinin düşüncəsinə görə, qanı iki millətdən qarışmış olan qəhrəmanlar, mütləq bu iki millətin sahib olduğu kimi düşünüb, bir fikir və həddət bəslərlər.

Biz bu hikməti Siyavuş hekayəsinin hər beytində görürük. Siyavuş, yarısı Turanlı, yarısı iranlı olduğundan bu iki aləmi məsud görmək, onları birləşdirmək istəyir.

Söhrab da belədir: o da bir turanlı xanımdan doğulduğu üçün İran şahını öldürmək, Turan xalqını ucaltmaq atası Rüstəmi birləşmiş İran-Turan taxtına oturtmaq, anası Təhminəni də «Banu cihan» elan etmək xəyalı ilə dolaşır.

Makedoniyalı böyük İskəndər belədir. O, Rum sarayı Filokusun Darab²⁰ şaha getmiş qızından doğulduğu üçün deyir ki, Rum ilə İrana sahib olub böyük bir imperatorluq vücuda gətirə bildi.

Başqa bu kimi misal və mühakimələri Firdovsidə bulmaq daima mümkündür.

Yalnız Siyavuşun digər «Birlikçi»lərdən fərqi budur ki, o, birliyi düşmənlik və zorlamayla deyil, barış və ittifaqla meydana gətirmək istəyirdi.

Dönən dövrən hər zaman iki mühüm axının ahəngi ilə tənzim edilir, ixtilafı ilə pozulur. Bir qüvvə, bütün səbirsizliklə ağır — acıları mərkəzə doğru çəkər, digər qüvvə də səbirsizliklə sızlanmaları mərkəzdən dəf edər. Mərkəzlə dairə arasında müvazinət olmuşsa, «çərxi-fələk» aləmin arzusunca dönmüş, tərsi olmuşsa, dünya və aləmə fəsad və ixtilafın çıxmasıyla həyatın nizamı pozulmuşdur.

¹⁹ İran və Turan bir hərəkət başlar ki, dünya mənim qanımdan coşar.

²⁰ Kiyaniyan deyilən əski fars hökmdarlarından doqquzuncusu Keyqubad (Aras oğlu).

Dünyanın idarəsi, nə çoxluğun ağılığından ibarət olan zorbalıq, nə də azğınlığın itaətsizliyindən başqa bir şey olmayan səlahiyyətlədir.

«La cəbra və la təfvizə, bel ətrun beynəl ətrin»

«Nə cəbr, nə də səlahiyyət - ancaq bu iki imkandan birinə tərcihlədir».

Dönən dövrən və ya çərxi-fələk təbiri fələyə aid sözlərdən olsa da, bu yoldakı təbii qanunlar sosiologiyada da qəbul edilən bir ölçüdür.

Bir qüvvə insanları bir arada toplayıb bir mərkəzə tabe tutaraq, fərdi səmiyyə, məhkum edən bir şəkildə istibdad, mərkəziyyət, digər şəkildə— səmiyyətçilik, kollektivizm adını alır. Digər qüvvə də hüriyyətdir. Şəxsiyyəti hər şeyin üstündə görərək, fərdi səmiyyətin əsarətindən qurtarıcı bir şəkildə özünüidarə, digər şəkildə də istiqlal və ya muxtariyyət (avtonomiya) adını alır.

Çərxi-fələk hərbə-zorba və səlahiyyətlə dönmədiyi kimi, insan toplusu nə sırf səmiyyətçiliklə mərkəziyyət, nə də sırf yalnızlıq və muxtariyyətlə idarə olunur.

Nə mərkəziyyət, nə də özünüidarə, nə səmiyyətlik, nə fərdiyyətçilik — bəlkə ikisi arasında bir şey: Federasyon, ittifaq.

Bu surətlə gül ilə göz muncuğu kimi səmiyyətlə fərdin çeşidli şəxsinin, hökumətlə millətin vəzifələri konkret olub, biri digərini əksildici deyil, bilavasitə bir-birlərini tamamlayıcıdır.

Öylə bir nəzəriyyə gözəl şəkildə hazırlandıqdan sonra Siyavuş əsrindəki İran-Turan vəziyyətini seyr edək.

Əfrasiyab Turanı, Keykavus isə İrani mərkəzi birlikdən qaçıran bir qüvvədir. Söhrab ilə Keyxosrov²¹ bilavasitə əda üçün haqq bilməyən birlikçilərdir. Siyavuş isə İranınkı İrana, Turanınkı Turana vermək şərtiylə orta yol tutmuş Federasyonçu, federalist bir birlikçidir.

Bu xarakteriyə Siyavuş, mifoloji və xəyalçı tip olsa da, İran-Turan federasyonunun klassik bir işarətidir.

Siyavuşun siyasi hərəkət tərzini də əsrimizin siyasi ədalət ideali ilə tamam uyğundur: Turan işğalındakı İran torpaqlarını xilas edib İrana verincəyə qədər, o, düşmən və hərbcidir.

Əfrasiyab İranın haqqını təslim və barışmaq təklif edəndə, görürük ki, o, dost və barışdırıcıdır. Barışmaq təklifini, o, cani-dildən qəbul edirdi: çünki belə bir sülhlə iki aləmi şad etmək onun ideali idi.

Bu idealın xətrinə idi ki, o, yurdunu da atdı, atasını da tərək etdi.

Firdovsi zehniyyətində qan hikmətinin hakim olduğunu söyləmişdik. Bu hikmətə görə qəribə işarələr zühur edir.

²¹ Söhrab, Rüstəm pəhləvanın Turan şahzadəsindən doğulmuş oğludur ki, atası tərəfindən öldürülmüşdür. Keyxosrov yenə Siyavuşun bir Turan şahzadəsindən doğulmuş yekənə oğludur ki, atasının intiqamını Əfrasiyabdan almışdır.

Xalis Turan qanlı Əfrasiyab

Xalis İran qanlı Keykavus

İki qan qarışanda Siyavuş hasil olur. Yenə bu hikmətin səbəbindədir ki, vətən padşahı üçün zərurət gələndə gözünü yumaraq qan təkən pəhləvanlardan İranda Rüstəm, Turanda Piran var ki, qarşı tərəfin haqqını tanıdığı halda yenə qan tökür, padşahlarına müxalif ola bilmirlər. Halbuki Siyavuş elə deyildir. O, iki tərəfin üstün cəhətlərini özündə topladığı üçün, yaxşı bir niyyətin (yəni ittifaqın), daşıyıcısı, hərbin deyil, barışıqın geri dönməz bir qəhrəmanıdır.

Siyavuşun ölümü ilə barışıq nöqtəsi yox olduğundan İran ilə Turan bir-birinə qarışdı. İntiqam haqdır və tarixin ən mühüm əməllərindən biridir. Siyavuşun intiqamı Əfrasiyabdan alındı.

Firdovsinin İran mənbələrindən aldığı mifologiyaya görə, hər nə qədər «Turan günahsız bir şahzadənin qanı bahasına xaraba qaldı»: — deyə göstərilirsə də, bu kitabı anlaya bilən zövq sahibi bu talesizliyin Turana deyil, Siyavuşluğa qövrə yamayan Əfrasiyablıqla Keykavusluğa aid olduğunu dərhal dərk edər.

ƏFSANƏDƏN HƏQİQƏTƏ

1 — Pəhləvanlıq dövründən xalq dövrünə. 2 — İndiki məfhuma görə millət. 3 — Əsrin Siyavuşu necə olmalıdır. 4. — Coğrafiya və tarixin nəzərində Azərbaycan. 5. — Azərbaycanın yaradılışındakı (mayasındakı . — M. Ə.) məğrurluq.

Tarixin pəhləvanlıq dövrü deyilən əski bir qismi vardır. Hər bir millətin tarixi buradan başlayır. Bu dövr tarixində millətlərdən, millətin əsil kütləsini təşkil edən xalqdan, xalqın adət və əxlaqından bəhs olunmur: bütün həyat ayrı-ayrı qəhrəmanların xəyal olmuş şəxslərində mifoloji (əsatiri) simalarında canlanır. Siyavuş dövrü ilə hekayəsi də pəhləvanlıq dövrünə aid belə bir rəvayətdir.

Halbuki zaman irəlilədikcə həyat tərzı dəyişir, getdikcə cəmiyyətin fəaliyyət yoluna çevrilən fərdlər çoxalır, nəhayət, ortaya siniflər və təbəqələr gəldikdə, tarixin təbiəti də dəyişir.

XX əsr demokratik fikirlər dövrüdür. Şəxsi fərq qoyulan və cəngavər olan, sayılan aristokratiyanın yerini indi mütəfəkkir və texniki bilik sahibi, sadə xalq demokratiyası tutmağa başladı. Köhnə əsrdə xalqın fəvqündə təsəvvür olunan despot firon qəhrəmanların taxtında indi xalqın ümumi idrakının daşıyıcısı fikir sahibi insanlar oturmağa başladı. Daha sadəsi — hakimiyyət imperatorlardan, sultanlardan, şahlardan xalqa, bilgi kahinlər, sehribazlar və ilahilərdən, alimlərə, texniki elm sahibləri və yazarlara keçdi.

Hakimiyyət xalqdan deyil, Allah tərəfindən bir bəxşiş olaraq verildiyi zaman hökmdarlar çoban, məhkumlar qoyun hökmündə idilər. Məsuliyyət yalnız

çobana aid olduğundan iradə ilə hökm də onun idi. Buna görə də qanına görə o, ayırıcı (separatist) və ya ittifaqçı, döyüşkən və ya barışsevər olurdu. Hakimiyyət xalqa keçdikdə, artıq çoban — çobanlıq yoxdur. Hakimlər xalq üçün, xalq da hakimlərdən ötrü məsuldur. Bunun üçündür ki, yalnız hakimlər daha demokratik yolla xidmət edənlər deyil, bütün xalq, yaradılışına ruh və tərbiyəsinə görə ayırıcı və ya inqilabçı, savaşçı və ya barışçı olur.

Əsrimizdəki sosiologiya elminin ən son nəzəriyyəsi, qan davasının millətlər üzərindəki təsirinə Firdovsi əsrinin mütəfəkkirləri qədər əhəmiyyət vermir. İndiki məfhuma görə, qan hər nə qədər «Ateizm» sıxışdırsa da, millətlər üzərində mütləq hakim ola bilməz.

Əlbəttə, millət, bu günkü məfhumuyla bir qan və irq təsirindən ziyadə müştərək bir bilikdən ibarətdir. Avstriya siyasət yazarlarından sprinker «Bir fərdin milləti öz nəfsini müəyyən bir mədəniyyət zümərəsinə mənsub bilməsi ilə təyin edilir,» — deyir. Demək «Mən ərəfe pəfsəhu kəd ərəfe Rəbbahu» (öz gözəllik və əzəmətinin fərqiənə varan insan Allahın gözəllik və əzəmətinin fərqiənə varır.). Bunu belə desək, «Mən ərəfe nəfsəhu kəd ərəfe millətehu» (öz gözəllik və əzəmətinin fərqiəndə olan insan öz millətinin də gözəllik və əzəmətinin fərqiənə varır) — mənası ortaya çıxır

Əski zaman qəhrəmanları üzərində qanın görduyü işi, indiki millətlər üzərində mədəniyyətlərlə ideologiyalar körməkdədir. Dili, dini, əxlaqı, adəti, tarixi və ənənəsi bir olan xalq milli bir mədəniyyət yaradır: dirləri, dilləri və yaxud tarixi müqəddəratları, hətta bəzən coğrafi mövqeləri bir olan millətlər müştərək bir mədəniyyət yaradırlar. Bəzən iki ayrı soydan olan mədəniyyətlərin iştirakı o qədər sıx olur ki, xətti—zatında iki mədəniyyətdən bir mədəniyyət, iki millətdən bir millət nümunəsi meydana gəlir.

Türklük, ərəblik, farslıq müştərək bir mədəniyyət küməsi meydana götürmüşdür. İslamlıq bu millətlər arasında müştərək bir mədəniyyət vücuda götürmüşdür. Necə ki, bir xristian mədəniyyəti var — buna Avropa mədəniyyəti də deyirlər. Necə ki, islam mədəniyyətinə şərq mədəniyyəti deyilir.

Qədim Siyavuş İran-Turan qanından doğulub-böyüdüyü bir şəxs idi. Nəsil vacib edir ki, əsrimizin Siyavuş Turan mədəniyyətlərinin, mifologiyalarının və bunların qarışmasına daha çox məruz qalmış bir xalq, bir cəmiyyət olsun.

Medyahıların əski iranlılar olduğu aşkar aşkarlığı inkar edənlər də yox deyildir. Medyahıların olduğu indiyə kimi şübhəlidir

Bisütun²² kitabələrindəki bir çox zaman anlaşılmayıb və hansı insanlara mənsub olduğu kəşf edilməyən üçüncü lövhənin Medya dilində yazılmış olduğu təxmin edilmişdi. Sonra Assurcanın gəlişməsi və çivi yazısının oxunuşundakı

²² Kirmanşah civarında aşıq Fərhadın sevgilisi Şirin üçün dəldiyi söylənən dağın adı. (Arasoğlu).

müvəffəqiyyətlər bunun Turani cinsdə bir dil olduğunda şübhə qoymadı. Assur dili bizə assur-babil mədəniyyətinin qurucuları olan daha əski qövmlərdən bəhs etdi. Bunlar şumerlərin Turani olduqlarını isbat edən vəsiqələr, Medya babında da yeni təxminlərə səbəb oldu. Fransız şərqsünaslarından Le Norman əski Şərq tarixinə aid nəşr etdiyi əsərində Medyaya «Turan Medya»sı deyir. Və dikər arkadaşına təqdim edərək buradakı qövmlərin türk olduqlarını belə iddia edir.

İran tarixinin Medyada bulduğu Aryanilər, yerlilər deyildir. Onlar buraya Şərqdən gəldilər. Buradakı yerliləri sıxışdırdılar. Yerlilər birdən-birə təslim olmurdular. İllərlə müqavimət göstərmiş, mövcudiyyətlərini müdafiə və mühafizə etmişdilər.

İranilər yerləşdikdən sonra buralar təkrar Turanilərin hücumuna məruz qalmışdır. İran-Turan savaşlarının mühüm qismi Şimali İran ilə Cənub-Şərq Qafqasyadan ibarət olan bu ərazi üzərində cərəyan etmişdir. İskitlərin, Xəzərlərin hücumuna məruz qalan buralar uzun müddət İranın mülkü olmuşdur. Dərbənddəki tarixi qala divarlarının binasını «Dərbəndnamə» Nuşirəvana aid edir.

Turanlı Tomris xanım burada bulunmuş iranlı Keyxosrovun fəci sonu Kür çayının sahilində olmuşdur.

«Anam Tomris kəsmədimi Keyxosrovun başını».²³

Xülasə, buralar bəzən turanlıların, bəzən də iranlıların maddi və mənəvi nüfuzunda qalmışdı.

İndiki Azərbaycandan ibarət olan bura əhalisinin türkmü, yoxsa, farsmı olması çox zaman münaqişəli olub, insanlarına, xalq ədəbiyyatına, aşıq dastanları ilə çoban türkülərinə, ənənə və adətlərinə baxanlar türk, rəsmi yazılarına baxanlar da fars demişlər. Kimisi bunları türkləşmiş fars, kimisi farslaşmış türk deyər qəbul etmişdir.

«Şahnamə»də İran-Turan savaşlarının yalnız pəhləvanlıq-bahadırlıq əsrinə aid təzahüratı əks edilmişdir. Halbuki, bu savaş pəhləvanlıq dövrünə və yalnız qovğa və öldürmələrə aid olmamış, daha çox uzanmış və daha ziyadə çeşidlilik göstərmişdir. Bu savaşın əsgəri müsabiqədən başqa, fəlsəfi, əxlaqi, dini və ədəbi səhifələri də olmuşdur.

Azərbaycan, İran-Turan çəkişməsinin bilavasitə bu cəhətlərinə əks-səda yeri olmuşdur. Burada Nizami, Xaqani, Fələki kimi hərəratli, farsca şer yazan azərbaycanlı türk şairləri yetişdiyi kimi, əsərlərini türkcə yazan Füzuli, Nəsimi, Xətai kimi türk şairləri də çıxmışdır.

Azərbaycan teatrının vücudu, «türk Molyeri», Mirzə Fətəli burada yetişdiyi kimi, «Səyahətnameyi» — İbrahim bəy» adlı fars «Kuvadis»inin yazarı da burada yetişmişdir²⁴

²³ Azərbaycan dastanlarından

²⁴ «Kuvadis» Avropada məşhur Ləhistanlı Senkeviçin əsəridir.

Əbdürrəhim Talıbzadə elmi əsərlərini farsca yazmışdır. Həsən bəy Məlikzadə xalis türkcə yazmışdır.

Azərbaycanın dəyərli alim və şairi bakılı Abbasqulu ağa əsərlərini qismən farsca, qismən də türkcə yazmışdır.

Azərbaycanda şiəliyin hər çeşidi bulunduğu kimi, sünni məzhəbindəki parçaların əksəri mövcuddur.

Çayxanalarında saz aşığı tərəfindən «Aşiq Qərib», «Koroğlu» və «Əsli və Kərəm» dastanları yana-yaxıla söylənir, hamamlarının divarlarında ağ devin²⁵ köksünü parçalamış Rüstəm pəhləvanın rəsmi görünür.

Sazlarında «Kərəmi» tarlarında «Şahnaz» çalınıb, dağlarında «bayatı», bağlarında «təsnif» oxunur. Bütün bunlar böyük dalğalar halında Xəzər dənizinin qüzeyindən və güneyindən gələn türk boylarının X əsrdən etibarən Anadoluda olduğu kimi, Azərbaycanda da Siyavuş yaradılışında bir cəmiyyətin, bir xalqın varlığı isbat etməzmi?

AZƏRBAYCAN TURANDA

1 — Azərbaycanlıların özlərini tanımaları. 2 — Rus istilasının faydalı tərəfi. 3 — Azərbaycanlıların Türkiyəyə müraciəti. Türkiyənin arzusu, Azərbaycan türklərinin hüsnü-qəbulu. 4. — Rusiya inqilabı: əsrimiz Siyavuş gördü — Azərbaycan Cümhuriyyəti.

Bir çox zaman azərbaycanlılar öz türklüklərini və türk soyundan gəldiklərini bilməyərək xalis iranlı kimi özlərini hiss etdilər. İranlı kimi düşünüb iranlı kimi yaşadılar. Bu, o zaman idi ki, bütün Türk aləmi az-çox İran təsirində idi, o zaman idi ki, sultan Səlim farsca şerlər yazıb oxuyur, az qalırdı bunu rəsmi dil elan etsin.

Azərbaycanlılar öz mənliklərini və çox mühüm xarakterilərini unuduqları zaman bir çox səciyələrini itirələr də, bunun müqabilində bəzi xasiyyətlər qazanmışdılar. Nəticədə türklərin məşhur mətənəti ilə farslığın məlum tez bir-ləşməsini özündə toplamışdı.

²⁵ Azərbaycan nağıllarında keçən bir nağıl qəhrəmanı (Arasoğlu)

Azərbaycan türk aşiq folklorunda bir məqam adı.

(Arasoğlu). Azərbaycan klassik musiqisində bir məqam. (Arasoğlu)

Azərbaycan xalqında xoşbəxt bir həyat yaşatmaq üçün tarixə lazım olan sağlam bir türk qanı və canı mövcud olduğu kimi bu zəmində pöhrələyəcək gəlişmə fidanın daha ziyadə verimli etmək üçün peyvənd vəzifəsini görəcək əski bir İran irfanı vardı ki, saçı ağarmış əsrlərin əlində çox təcrübələr keçmişdi.

Qəzavü-qədər tarixi türklərdən də, farslardan da üz çevirdi. Türk hilalının parladığı üfüqlərə şimal buludları gəldi: İran aslanı gəzən dağlara Moskva qartalı gəndü.

Şimali Azərbaycan rus idarəsinə keçdi. Rusların çox məşhur bir ata sözü var: «Evsiz pis ölməz». Rus istilasının xeyri bu oldu ki, azərbaycanlılar özlərini ictimai bir vücut, xüsusi mədəniyyət toxumlarını daşıyan bir cəmiyyət, yəni ruslardan ayrı bir millət olduqlarını hiss etməyə başladılar.

Rus süzğəzindən keçsə də, özlərinə keçən Avropa elm və texnikasının təsiriylə Azərbaycan Şərqi qorxu və dedi-qodularından silkinərək yaxşı bir həyat əsəri göstərir, doğru yolu tapır, böyüyüb inkişaf edirdi.

Azad düşünən bir ideologiyanın səhər parlıtısında olan bu irəliləmə yetişən cəmiyyətin həyata susamış güllər üzü, dünyada yaşamaq üçün çox parlaq ümidləri hekayə edən geniş alni, istiqbala saf və aydın bir baxışla baxan şəhla göz-ləri ilə əski Şərq şübhə və məkrinin Südəbəsinə, İran s-xolastikasının yaprılmış mühitini rahat buraxmır, ismətli bir həyat yoldaşı arayan bu təzə gözəli özünün qocalmış ehtirasına qurban etmək istəyirdi. Fəqət Gənc Azərbaycan Cümhuriyyəti öz bakir sosial həyatını bu düşkün, çılğın eşqə təslim etmədiyindən lənətləndi, kafirlikdə suçlandısa da, əsrin texniki və tərəqqipərvər elmindən böyük yardım görüb, bu müqəddəs oda girərək özünün məsum və qayğısız olduğunu isbat etdi.

İran-Turan savaşlarında haqsız yerə axan qanların ən sonuncu təzahürü, şialik məsələsi üzündən icraedilmiş Osmanlı-İran müharibələri idi. Bu savaşların bəyənilməmiş nəticəsi olan məzhəb nifrətini ortadan qaldırmaq üçün ilk təşəbbüs iki Azərbaycanda qaldırıldı. Bu xüsusda məclislər, toplantılar təsis olundu, çox yaxşı nəticələr də hasil oldu.

Bu, Südəbəliyin məftun ehtirası bulunan İran üləmasında çox bəyənilməz görüldü. Bunları hər növ irəliləməyi məhv edən İranın təsirli mühiti bir çox müasir görüşlü kişilər müstəsna olmaqla Azərbaycanda meydana çıxan mütərəqqi və müasir axınları təqib etməkdən məhrum edirdi. Oradan Arazın bəri tərəfinə yaxşı inkişaf etmiş axını təqdir edən münəvvərlər deyil, mərsiyə və mövludxanlar, dərviş və falçılar şəklində bir sürü nifrət başları gəlirdi.

Əsrimizin Siyavuşu üçün İrandan ümidi kəsərək, Türkiyəyə müraciətdən başqa bir çarə qalmamışdı.

Türkiyə Vyana qapılarına qədər sürdürdüyü cəngavərlikdən bezərək, artıq taleyin döndüyünü görmüş, yorğun bir halda İstanbul divarlarına dayanmışdı. Əfrasiyaba bilikli sosioloqlar təqbir edərək özünə demişdilər ki: «sənin istiqbalın artıq Qərbdə deyil, Şərqdədir. Kökündən uzaqlaşdığın üçün zamanın bağ qayçırsı

həddindən fəzlə uzanan budaqlarını kəsir ki, sən ixtiyarlaşmayıb öz kökün üzərində yaşarsan.

Sənin istiqbalın nə Rum eli, nə Hicaz, nə də İraqda-Türküstündadır, fəqət sənin yolunun üzərində əski Turanın göbəyində Azərbaycan adında bir gənc igid, dəliqanlı var. Yeni Turanın açarı ondadır. Onunla öncə anlaşılmazlıq yaratsan, öncə onun könlünü qırıb özünə bir zərər versən, bütün imkanların hədəf, əməllərin xarab, taxtın da bərbad olar».

Belə bir röyanın nəşəsiylə, o, ümidlə təhlükə arasında qalmış adam vəziyyətində idi. Azərbaycanın özünə ilticasını, o, öz məfkurəsi üçün bir nemət, bir bəxşiş kimi qəbul etdi. Yeni Azərbaycan, Türk ocağı ilə türk yurdu tərəfindən layiqincə qarşılandı.

Şairlər zövqünü, qəzetlər nəfsini oxşadılar, adına «Altun dastanı» yazdılar, Turanın «İsmi-Əzəmi» olan qeybdəki Qızıl Almanı gətirəcək Tomris xanımın Bakıdan yetişəcəyinə kahinlik etdilər.²⁶

Mütəfəkkirlər ruhunu cilalandırdılar. İstanbulun, bir çox əsrlər tarixlərlə diqqətli olduğu üçün, qəflətlə həyata keçirə bilməyəcəyi bir çox müşkül islahatın, daha əlaqəsiz mühit yetişdirəcək Azərbaycanda daha qolaylığa tətbiq olunacağını söylədilər. Neft rəngində qızıl fontanlara malik olan bu yerin zəngin bir sərvət gücülə çox rifah və inkişafa gedəcəyini yazdılar.

Azərbaycan Gəncliyi saf və səmimi bir niyyətlə Türk öyrətmənlərinin tələbəsi oldu. Çox keçmədi ki, Namiq Kamal-Məhəmməd Hadini, Əbdülhaq Hamid-Hüseyn Cavid, Məhəmməd Əmin də Əhməd Cavadı oğulluğa qəbul etdilər.

Azərbaycan məfkurəsi Türk millətpərvərliyinin məfkurəsi ilə izdivac etdi. Yeni Azərbaycan özünü «ismətli Sədabə»nin ehtiraslı qucağından «iffətli Firəngiz»in vüsəl hərəminə ataraq dadlı-dadlı yaşadı.

Turançılıq, türkçülük ədəbi məsləki Türkiyə ilə Azərbaycanı bir-birinə bağlayan ən davamlı bir bağ, mətanətli bir ip idi. Turançılıq məfkurəsi doğulunca millət beynəlmiləl islamiyyətçilik və federasiyon formullarını çıxarmış, sosialogiyada da «Türkləşmək, İslamlaşmaq və Müasirləşmək» kimi üç ayaqlı bir şüar ortaya atmışdı. İstanbul yurdçuları bu şüarları nəzəri şəkildə yaymaqda ikən, Azərbaycan Turançıları bunu siyasi bir fəlsəfə kimi qəbul edərək qurduqları milli siyasi partiyanın prinsipi elan etdilər.²⁷

²⁶ «Altun dastan», Ziya Gökalp.

²⁷ «Müsəvat» partiyasının çap orqanı olan «İstiqlal» qəzetinin şüarı «Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək» idi.

Adı çəkilən siyasi məsləkin yoluna görə, insanlıq millətin sayı nisbətincə hökumətlərə bölünərək, bundan sonra Dünya Federasyonu vücuda gətirməlidir. Fəqət, bunun oluşmasında əvvəl müştərək din və mədəniyyət sahibi olan millətlər arasında, dolayısıyla müsəlmanlar arasında bütün müsəlmanları bir məkanda birləşdirən «İttihadi-islam» ola bilməz. «İttihadi-islam» (İslam birliyi) mümkün olmayacaq bir xəyal, bir utopiyadır. Biləks—bütün türklərin, bütün farsların, bütün ərəblərin ictimai bir vücut kimi birləşmələri həm mümkün, həm də istənilən bir haldır. Müsəlman olan millətlər bir millət və bir hökumət halına gəldikdən sonra ittihad deyil, islam ittifaqı ola bilər. Fəqət belə siyasi bir ittifaq mövcud olmasa da, mədəni əlaqə vardır, ola bilməlidir.

Bütün türklər öz aralarında böyük dünya federasyonuna qədəm olmaq üzrə bir federasyon yapmalıdır. Yeni Turan, mədəni birlik üzərində təsis edilib ancaq gələcək birər Türk hökumətlərinin federasyonu şəklində təsəvvür oluna bilər.

Azərbaycan da bu gələcək Turan silsiləsinin mühüm bir halqasıdır.

Rus istilası, Turan üçün həqiqi bir «Ergenokon» olmuşdu. Türklər özlərini qurtaracaq «Börteçinə»ni gözləyirdilər.²⁸

Dünya müharibəsi nəticəsində Rusiyada zühur edən inqilab Turanlıların «Börteçinə»si olacaqdı. Turançıların yol göstəricisi, möhtərəm Ziya Gökalp bəy müharibənin hələ əvvəlində bu gözləməyə tərcüman olmuş, qabaqcadan demişdi ki:

«Rusiya dağılıb viran olacaq,
Türkiyə böyüyüb Turan olacaq.

Gözləmə sanki doğru çıxdı. «Ergenokon» divarı yarıldı. Rusiya imperatorluğu parçalandı. Türk hökumətlərinin, eləcə də Azərbaycanın mövcud siyasətinin düşüncədən feliyyətə varmaq sırası gəldi.

²⁸ Əski Türk yazısında «Qurtuluş» əfsanəsi məşhurdur. Bu əfsanəyə görə Çin ilə aparılan bir savaşa düşmən təqibindən qaçan türklər bir ala ceyranın ardınca uca dağlarla çevrələnmiş bir ovalığa çəkilmişdilər. Bunlar burada iki yüz il qalmış, doğub-törəyib çoxalmışdılar. Özlərinə dar gələn bu yurddan bir tərəfə çıxmaq istəmişdilər də, yol tapmamışdılar. Nəhayət, çobanın biri bir gün qurd görmüş, onu təqib edərkən qurdun bir dəlikdən çıxdığını anlamışdır. Çoban gördüyü bu əcaib nağılı danışdıqdan sonra qurdun girdiyi dəliyin istiqamətində gələn əhalinin arasından bir dəmirçi çıxmış, dağın dəmir filizli olmasını kəşf etmiş, odun toplayıb od qalamış, dağı əridərək yol açmış, mühasirədə olan türklər bu yoldan çıxaraq yer üzünə yayılmışlar. Bu əfsanəni nəzm edən Gökalp bəy Ergenokon yurdun adı, Börteçinə qurdun adı deyərək yuxarıda yazdığımız adların bu günkü türkcəyə tərcüməsini göstərmişdir.

Fəqət rusluq buna hələ imkan vermir, qırıb-tökür, Yaxır, yıxır “Marat”²⁹ deyər yaxıb kül edən bir yangın çıxarırdı. Azərbaycanlılara bir tör-töküntü bir «xarabazar» hazırlayırdı.³⁰

Türkiyə, himayəsinə aldığı Azərbaycanı tam vaxtında qurtarmağa girişdi. Bakını Azərbaycan qatillərindən təmizləyərək özünə verdi.

Əsrimizin Siyavuşu zəmanəmizin Turan baş komandanı tərəfindən özünə təlmin olunan bu gözəl və zəngin parçada tikinti və məskən salma başladı. Əsrimizin «Siyavuş gərd»-i-nin təməlləri quruldu. Azərbaycan Cümhuriyyəti təşəkkül etdi.

AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ

1 — Təbii gözəllikləri, 2 — Maddi və mənəvi sərvətləri, 3 — İslahat və inşaatı. 4 – Xariclə əlaqə və gözəl şöhrəti.

Firdovsi deyir ki, Əfrasiyab Turanın gözəl bir parçasını damadı Siyavuşa verdi.

Azərbaycan həqiqətən də əsrimizdəki Turan torpağının gözəl bir parçasıdır.

Əski Albaniya, Şirvan, Arrax və Bərdə ölkəsindən meydana gələn bu yeni Azərbaycan, əsrimizin ən böyük qüvvətini təşkil edən zəngin mədənlərindən başqa, təbii gözəllikdən də pay almış bir yamyaşıl yerdir.

Şirvan tarixini yazan mərhum Abbasqulu ağa bura «Gülüstani-İrəm» adı vermişdir. Firdovsi isə Bərdə haqqında

Xoşa mülkü Bərdə və aksayı vey
Ki ordi behişt əst hənkami dey³¹

deyir. «Bərdə və aksayı vey» — deyəndə indiki Qarabağ yaylaları ilə qışlaqları anlanmalıdır ki, Gəncə vilayətinin mühüm qismini təşkil edən bu yerə «Zenda Vesta», «Aryatum İsu» — Aryanilərin cənnəti adını verir.

²⁹ 1918-si ildə bolşeviklər tərəfindən Bakıda müsəlman əhali üzərində icraolunan qətl. Təfəsilatı üçün yazarım: «Azərbaycan Cümhuriyyəti» adlı əsərinə baxınız.

³⁰ Bakıda nəşr olunan bolşevik qəzeti bizimlə apardığı bir söz münaqişəsində «siz Azərbaycan muxtariyyəti deyil, nəticədə bir xarabazar olacaqsınız» deyirdi.

³¹ Bərdə, mülkünə və ətrafına eşq olsun ki, elə bil cənnətdir.

Həqiqətən də Lənkəran, Quba, Şamaxı, Şəki, Zaqatala, Gəncə, Qarabağ və Naxçıvanın ormanlarına, bağlarına, dağlarına, yaylılarına, ırmaqlarına və bulaqlarına, soyuq və isti sularına, dağ keçisi və ceyranlarına, nəhayət, Şirvan şairləri ilə Qarabağ sazına və sənətkarlarına baxılırsa, Firdovsinin «Siyavuş — gərd» təbiəti haqqındakı rəngarənk şeri nəzərimizdə göz önünə gəlmiş kimi olur.

Bakı və Abşeron yarımadasının «Quzğun dəniz» (Xəzər dənizi) sahilindəki mənzərələri ilə limanda gəzən ağ çarşablı nəzənin qızlarını da buna əlavə etsək, o zaman Firdovsinin də təsəvvür edə bilmədiyi bir gözəllik hasil olar.

Firdovsi çox haqlıdır. Qüvvət olmayan yerdə gözəllik olmaz, gözəllik olmayan yerdə qüvvət ola bilməz. Zövq ərbabı bu iki qarşı-qarşıya zidd qütbü bir-birindən ayırmaz. Firdovsinin şairanə bir zövqlə ifadə etdiyini, «sağlam bədəndə sağlam ruh» — deyən təbiiyə öyrətmənləri elmi şəkildə iddia etməirlərmi?

Firdovsi zamanında məmləkətin qüvvəti pəhləvanlıqlara dayanmışdı. İndi isə ən böyük qüvvət təbii sərvətdir. İçərisində yanacağı ilə mədən, əsrin ən böyük Rüstəmi, yenilməz və yılmaz «herkül»üdü. Yanacaq aralarında daş kömürlə neft dünyanın ən qüvvətli itələyən gücləridir. Dünya müsabiqəsi adətən dəmirlə yarış idi. Kimin ki, dəmiri ilə kömürü və ya nefti çox idi, qalibiyyət onun idi.

Neftin kömürdən keyfiyyət üstünlüyü əskidən bəri məlumdur. Odlə işləyən gəmilərin icadından sonra daş kömür məlum olmuşsa da, qara neft daha çox əvvəl insanlara məlum olub, dəmir ordular yaradılmasına xidmət etmişdi. Firdovsi, İskəndəri-Ruminin Hindistan filləri üzərinə dəmirdən yapılmış süvarilərlə hücum etdiyini nəql edir. Hindistan padşahı Fur İsgəndərə qarşı külli miqdarda fil çıxarmışdı. Bu fillər Rum ordusunu qorxutmuşdu. İskəndər mühəndislərini və fikir adamlarını toplamış, düşündürmüş, nəhayət dəmirdən atlar döydürərək, içlərinə neft doldurulmuş və fillərə qarşı sövq etdirmişdir. Dəmirdən yapılmış atlardakı neft od alan kimi alovlanmağa başlamış və üzərlərinə yüyürən fillərin xortumlarını yaxaraq məğlubiyyətlərinə səbəb olmuşdur.³²

Təbii ki, Fironun fillərini məğlub edən bu dəmir süvariləri Ford hazırlamadığı kimi, onları hərəkətə gətirən neft də Amerikadan gələ bilməzdi: çünki o zaman nə Xristof Kolomb anadan olmuş, nə də Amerika kəşf olunmuşdu. Qafqasyadamı, yoxsa Mazandarandamı zühur edən bir yırtıcı vəhşi heyvanın yox

³² Be əsn və be neft atəş əndər zədənd
Həmə ləşkəri for bər sər zədənd
Əz atəş bər əfruhd nəfti-siyah

Be cümbid əz an kahineyni bəd sinah
Çu pılan be didənd əz iyşan qureyz
Be rəftənd ba ləşkər əz səyi tiyz

edilməsi üçün neft bulaşmış məşəllərdən istifadə olunduğu yenə Firdovsida oxuduğumuzdan iddia edə bilərik ki, bu gün çaplinlər³³ uçuran, tanklar yürütən benzinin dəmir ordular sövq edən ulu babası, şübhəsiz ki, Azərbaycandır.

Azərbaycan neftinin çoxluğu və kimyəvi maddələrinin dünyada mövcud olan bütün neftlərə olan uyğunluğu, tarixin ən əskiliyi ilə uyğun bir mahiyyətdədir.

Bu, elə bir qüvvədir ki, bütün dünyanı özüylə əlaqədar edir. Rusiya bütün əzəmət və qüdrətini ona bağlamışdır. Qafqasya onunla canlı, yaşar olduğuna qanədir. Avropanın yanacaq həsrətiylə yanan könlü bunun eşqiylə yanır. Azərbaycanın həyatı isə damarlarında cərəyan edən bu siyah qanla ayaq üstə durur. Nefti ondan aldığınız gün o, bütün gözəlliklərini itirər və iflic olmuş hala gələr.

Dünyanın ikinci pəhləvanı dəmirdir. Dəmir nə qədər Azərbaycan dağlarının içərisində miqdarı bilinməyən bir halda qapalı qalsa da, onun ən böyük yavəri olan əl dəyməmiş Gəncə dağları ilə Qarabağ zirvələrində (Gədəbəy və Zənkəzur mədənləri) çoxca bulunur.

Hazırkı dünyanın qüvvəti yalnız yanacaqqla, mədənlərmi məhdudlaşır? Yanacaqqla mədənə bolluqla malik olan Almaniyayı acliqla məğlub etmək istəmədiklərimi? Demək, bu iki pəhləvandan sonra meydan ərzağıdır. Azərbaycan, orada olan Muğan, Mil, Aran və s. ovalığındakı münbit ərzağı sayəsində özünə artıqlıq edən buğda anbarı vücuda gətirə bilər. Bu ovalıqlar Muğan çöllərində izləri hələ qalan qədim arxlar kimi kanallar və yaxud daha müasir vasitələrlə başdan-başa sulanarsa, o zaman Azərbaycan yalnız özünə deyil, qonşularına da ərzaq verər və yalnız insanları deyil, böyük fabrikləri də kətanı və ipəyi ilə doydurur.

Ərzaq qüvvəti heyvan qüvvəti ilə dəstəklənməsə heçdir. Azərbaycan bu xüsusda da xoşbəxtədir. Azərbaycanda olan mal-davar Qafqasyanın heç bir səmtində yoxdur. Balıq məhsulu isə Mavereyi-Qafqasyada yalnız buraya aiddir. Buradakı atın, malın, qoyunun və sairənin bölümlərini saymaq isə mövzumuz xaricindədir.

Sağlam ruh sağlam bədəndə olduğu kimi, inkişaf bir həyat da zəngin bir yerdə ola bilər. Azərbaycanlıların doğuluşdan inkişafda olanlarının bir səbəbi də bu çox iqtisadi həyatları deyilmi?

İnkişafa meyilli olduqlarını göstərmək üçün bu kafi deyilmi ki, ilk türk dramaturqu Azərbaycanlı, ilk türk bəstəkarı Azərbaycanlı, Rusiya türkləri arasında ilk qəzet yaradıcısı Azərbaycanlı, məzhəb uzlaşmadığı ilk olaraq ortadan qaldıran yenə Azərbaycanlı, əlifba islahını ilk düşünən Azərbaycanlı, nəhayət, islam aləmində ilk dəfə Cümhuriyyət elan edən də Azərbaycanlıdır.

³³ Təyyarə mənasındadır — M. Ə.

Siyavuş, öz yerinin təbii gözəlliyinə süni gözəlliklər qatararaq «Siyavuş gərd» adını binalar, qalalar, köşklərlə bəzəmişdi. Azərbaycan Cümhuriyyəti də ölkəsinin təbii çatışmazlıqlarını sənaye təşəbbüsləri ilə təmir etməyə başlamış, az zamanda çox uğurlar qazanmışdı.

Hər şeydən əvvəl, Azərbaycan Cümhuriyyətinin əsas idarəsi bütün vətəndaşlarının bərabər hüquqla yaşaması üzərində qurulmuşdu. Burada hər bir insanın möhtərəm şəxs, Azərbaycan vətəndaşı olduğu üçün hüququ saxlanırdı. Kişi-qadın, müsəlman, xristian, Türk-Türk olmayan, cins və milliyyət fərqi qoymadan varlı-kasıb, sahibkar işçi, torpaq sahibi-muzdur, öyrətmən-tələbə, möhtərəm-cahil, sinif, məslək, təbəqə, rütbə, vəzifə, nəsil, bilgi imtiyazı aramadan bütün vətəndaşlar məmləkətin idarəsində iştirak edir, qanun verən qurumlara girmək haqqına da sahib idilər. Burada bir sinif digər sinfə hakim deyildi. İnsan nə varına görə haqlı, nə də yoxsulluğuna görə haqsız görünürdü. Bunun kimi nə yoxsulluğu üçün sayğılanır, nə də zənkınlığı üçün alçaldılırdı.

Burada məktəb, elm, texnika tələfsiz tutulub ondan bəliqli bir partiya və ya sinfin haqlı-haqsız tələblərinə, qulağı sırğalı əsir kimi tabe olması istənilmir, əksinə məktəblə alimlərdən yaxşı ilə pisi şəxsən müstəqil fərqləndirən vasitələrə sahib namuslu bir Azərbaycan vətəndaşı tərbiyə etmələri istənilirdi.

Xoşbəxt həyatın ancaq hürriyyətlə hasil olacağını Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti ona izin verilməsini istəmişdi. Burası söz azadlığı, mətbuat azadlığı, vicdan azadlığı ilə o dərəcəyə çatmışdı ki, sanki:

Hər ki hahəd, ku biya və hərçi hahəd ku be ku gibro nazu hacibə dərban dərın dərgah nüst³⁴ — tərifi bunun haqqında söylənmişdir.

Hər kəs nə istərsə söylər, oxuyar, yazardı. Millətin hər partiyasının özünə xas təşkilatı, və qəzeti vardı. Bu qəzetlər əksəriyyətlə hökuməti tənqid və çəkişdirmələriylə məşğul olduqları halda, özlərinə qarşı böyük zəiflik və səbr göstərirdilər.

Millət məclisi, məmləkətin bütün sinif və millətlərini təmsil edib, dövlətin təmamen təleyinə hakim idi. Onsuz heç bir əmr keçməz, heç bir məsrəf yapılmaz, heç bir müharibə başlanmaz, heç bir barışıq bağlanmazdı. Hökumət məclisin etimadını qazananda qalır, itirəndə düşürdü. Ortada hakim olacaq vəsitə-vəzifə də yox idi. Parlament hakimi-mütləq idi. Burada Avropada tətbiq olunmayan həqiqi bir xalq cümhuriyyəti qurulmuşdu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində vətəndaşlar arasında siyasi bərabərlik bir qərar olmaqla, bərabər sosial ədalətsizliyin zərərli nəticələri də aydın tərzdə dəyişdirilirdi. Azərbaycan zehniyyətcə, dünyanın əvvəlindən

³⁴ Kim dilərsə, söylə gəlsin, kim nə istərsə söyləsin. Yox bizim dərgahda qapısı, gərdası, kibr və paz.

bəri insanların yaşayış və iqtisadiyyatda qarşılaşdıqları ədalətsizliyi birdən-birə ortadan qaldırmaq, inqilabçı bir zərbəylə mülkiyyəti və bununla bağlı insanlar arasında ortaya çıxan səfələti ortadan qaldırmaq mümkün deyildi. Bundan anarxiya, daha çox səfələt çıxar və iç qarışıqlıqlarından başqa aydın bir nəticə alına bilməzdi. Onlara görə, bu bir kərə siyasi ədalət təmin olunduqdan sonra öz-özünə təkamül edəcək və yavaş-yavaş həll olunacaq bir məsələ idi. Azərbaycanlılar düşünürdülər ki, mülkiyyəti tamamilə ortadan qaldırmaq, indiki durum içərisində şəxsi təşəbbüs qüvvəsini zorakı şəkildə aradan qaldırır. Sosial həyat irəliləmədən düşər, insanlar bəsit ibtidaiyə doğru dönərlər: aləmin nizamı pozular. Fəqət, bununla bərabər hər şeyin ifratından zərər gəldiyi kimi, mülkiyyətin də ifrat tərəflərini yox etmək sosial islahatın əsasını meydana gətirməlidir. Mülkiyyət ancaq ümumi aləmə yayılıb təsirli oluncaya qədər müdafiə olunub — bu olmayanda ümumi zərər gətirən lüzumsuz bir artıqlıq kimi kəsilib atılmalıdır. Ərazi məsələsində misal kimi desək: hər əkinçi özü əkilib-becərdiyi müəyyən miqdar torpağa sahibliyini qəbul etməklə bərabər, Azərbaycan islahatçıları geniş torpaqları ölü halında saxlayan torpaq sahiblərinin mülkiyyət hüququnu rədd edirdi. Millət məclisində hazır olan qanun layihəsinə görə, xüsusi ərazi sahiblərindən alınıb dövlət malı olduqdan sonra əkin yeri, vətəndaşların mülkiyyətinə bölünür, dövlətin sərvət və gəlir qaynağını təşkil edən yeraltı mədənlər isə tamamilə dövlət xəzinəsinə qalırdı.

Dikər əmlak və istehsal vasitələrindən olan fabrik və digər bu kimi quruluşlara gəlincə, bunların xırda mülkiyyətlərə bölünməsi tətbiqi imkansız olduğundan burada çalışan işiqnin yüksək tutulması xüsusi surətdə hazırlanan əmək qanunlarının nəşri ilə təmin olunub, dəmir yolu, işiq, su, telefon, teleqraf və sairə bu kimi ümumi işlərə xidmət edən quruluşlar ya milliləşir və yaxud bələdiyyələşdirilirdi.

Azərbaycanlılar Rusiya istilasından əsgərlik etməyə məcbur olmadıqlarından, əsgərlikdən tamamilə məhrum qalmışdılar.

Azərbaycanın əsgər ehtiyacını hər nə qədər türk komandanlığı öz üzərinə almışdısa da, Azərbaycanı tələsik tərk etmək məcburiyyətində qaldığından buna müvəffəq ola bilməmişdi: ordunun quruluşu azərbaycanlıların çox az olan öz zabitlərinin öhdəsinə buraxılmışdı. Başda ağsaqqal Səməd bəy olmaqla, müxtəlif ordularda xidmət etmiş Azərbaycan zabitləri qeyrət etdilər. Çox çətinliklər və ənkəllər içində bir ildə yoxdan 25 000-ə qədər çeşidli silaha sahib piyada, süvari, topçu, lağımçı, çaxmaqlı tufəngçi, mühəndis hissələrindən meydana gəlmiş bir ordu vücuda gətirildilər. İki ilə yaxın davam edən hərbiyyə məktəbindən yüzlərcə kiçik yaşlı oğlan yetişərək, meydana gətirilən ordunun cavan komandasını təmin etdilər. Son Novruz bayramında Azərbaycanın paytaxtı Bakıda keçirilən rəsmi keçid, mükəmməl və müntəzəm bir ordunun vücutunu paytaxtın sevincdən boyanan sürəkli alqışları və övladını birer böyümüş aslan qılığında görənlərin gözlərini içində dost və düşmənə göstərdi. Az zaman içində Azərbaycan ordusu

öz başlanğıc tarixinə Lənkəranın əsgərlər tərəfindən fəthi kimi şanlı sətirlər yazdırdı ki, bir sağalmaz xəstəlik də o intizam və itaətin son dərəcə yetişdiyini, ikincisində isə mənəviyyat və fədakarlığının bənzərsiz olduğunu göstərirdi.

Azərbaycan hökuməti icraata başlarkən Xəzər dənizinə malik deyildi. 6—7 ay içində öz hakimiyyətini dəniz üzərinə də yaydıqdan sonra ticarət donanmasından başqa 6—7 gəmilik bir donanmaya aid işlər hazırlanmış, qarşıdakı ada ilə liman sahillərini uzaqdan vuran toplarla silahlandırılıb Bakını istehkam liman halına gətirmişdi.

Anarxiya əsnasında Azərbaycan dəmir yolları, qonşusu Gürcüstanın yollarına nisbətən məhv olmuş kimi idi. Stansiyalar bərbad olmuş, körpülər uçurulmuş, lokomotivlər qaçırılmış, vaqonlar parçalanmış, oturacaqlar (divanlar) qoyulmuşdu. Az zamanda bunlar düzəldilmiş, yolun işləkliyi müharibədən əvvəlki halına gəlmiş, müntəzəm dəmir yolu hərəkəti təmin olunmuşdu.

Bundan başqa yol və körpü nazirliyi Cümhuriyyətin ticarət, gəmi və siyasi həyatını genişlətmək üçün həyatı əhəmiyyəti olan Bakı-Culfa yolunu inşa edir, Kür çayı üzərində qurduğu böyük körpünün açılışı təntənəsinə hazırlaşdı.

Dəmir yolu işçisi hazırlamaq məqsədiylə türklərə aid dəmir yolu, teleqraf və s. texniki ustalar hazırlamaq üçün yol idarəsi nəzdində xüsusi məktəblər açılmış, dəmir yolu məmurları yüzdə-əlli miqdarında milliləşmişdi³⁵

Dəmir yolu idarəsi, eyni zamanda fəna halında pozulmuş Bakı-Batım neft borusunu gözlənməyən bir sürət və məharətlə təmir etmiş, əvvəlkindən daha fəal şəkildə neft alverinə başlanmışdı.

Cümhuriyyətin quruluşundan əvvəl bir-birinin ətini yeyən əhali arasında hər yerdə meydana gətirilən zabitə sayəsində rus istilasından daha yaxşı bir əmin-amanlıq və intizam vücuda gəlib, hər tərəfdə bələdiyyə və məhəlli idarələri qurulurdu.

Boş buraxılan ərazi ciddiyyətlə əkilməyə başlanmış, hər tərəfdə əkinçilik əvvəlki halını almışdı.

Şəhərlər telefonlarla bir-birinə bağlanmış, teleqrafla da təbii bir dildə müharibəyə girmişdilər.

Təhsil-tərbiyə təşkilatına ayrı bir təzəlik verilmişdi. Məmləkəti irfannın nuruyla işıqlandırmaq üçün ciddiyyətlə işə başlanmışdı. Ümumi ögrənimin (təhsilin — M. Ə.) həyata keçirilməsi əsas tutularaq, bunu təmin üçün bir tərəfdən məktəblər açılır, digər tərəfdən yeni qurulmuş erkəklər və qızlar universitetləri vasitəsilə öyrətmənlər hazırlanırdı. İbtidai məktəblərin çoxalmasına xidmət etmək üçün xüsusi şəkildə İstambuldan öyrətmənlər gətirilmişdi. Bundan başqa, xüsusi

³⁵ Bolşevik istilasından sonra bu quruluşlar tamamiylə aradan qaldırıldı. Son rəsmi məlumata görə, hal-hazırda dəmir yolu məmurlarından yalnız yüzdə otuzi türkdür.

olaraq hər bir qəza mərkəzində öyrətmənlər kursu açılmışdı. Maarif nəşriyyatı işində qadınların tərbiyəsi də kişilərlə bərabər tutulurdu. Mövcud rus gimnaziya litseylərindən biri tamamilə milliləşdirilmiş, bir çox qız ibtidai məktəbləri açılmış, hamısı da qızlarla dolmuşdu.

Məktəb yaşından böyük vətəndaşlar da unudulmamışdı. Bunlar üçün gecə kursları açılmışdı. Bu xüsusda qadınlar da unudulmayaraq, onlara fərdi gündüz kursları açılmış və cəmiyyətlə ilgili dərslər tərtib edilmişdi.

Azərbaycan gəncliyini elm və texnika əsrinə hazırlamaq üçün Bakı Universiteti açılmışdı. Bundan başqa, yüzə yaxın tələbə müxtəlif texniki sahələrdə təhsil almaq üçün dövlət məsrəfi ilə Avropanın universitetlərinə və digər yüksək məktəblərinə göndərilmiş, bir o qədər də tələbənin İstambula yollanması qərara alınmışdı.

Sülh konfransı Azərbaycan istiqlalını təsdiq etdiyi zaman Türkiyə öz mühitini unuddu, İstanbul böyük təntənələr etdi, mitinqlər keçirdi. Bu mitinqlərdə Azərbaycanın «Yavru bayrağı»³⁶ Türkiyənin qoca bayrağı ilə yan-yanı asaraq təbrik edib qutladı, sevindi. O üç rənkli köksü hilallı gənc-bayrağa arzular diləyərək dedi ki,

«Tanrı sənə qara gün göstərməsin».³⁷

CÜMHURİYYƏTİN BƏXTSİZLİYİ

1 — Əsrimizin Gərsivəzləri. 2 — Siyavuşun qabaqcadan duyumu. 3 — Siyavuşun dəhşətli rəyası. Cümhuriyyətin qatili, Firəngizin nitqi.

Firdovsi, Siyavuşun diliylə deyir ki:

Çu hurrəmi şəvəd sayı arəstə
Pe did ayəd əz hər sui hastə.

Pərişan və düşgün bir haldan «süslənmiş» olub çıxan Azərbaycanın içdən və qıraqdan çoxlu «duyğu»ları çıxdı.

³⁶ Xalidə Ədib Adıvarın nitqindən.

³⁷ Bir yer gözəl və yaşıllıq olsa, hər tərəfdən ona istək və arzu çoxalır.

Sağından və solundan bir-bir qarışıqlıq şəklində ortaya çıxan «qara bastı»lar³⁸ min cürə hiylə, fitnə və pis niyyətlərlə Azərbaycanda qatmaqarışıqlıq yaradır, onu rahat buraxmırdılar. Birisi əlində Denikinin siyah örtüsü, digəri isə Leninin qanlı pərdəsi ilə Azərbaycanın ağ gününü qara, mavi səması qanlı etmək istəyirdilər.

Nəhayət, bu iki qüvvə Azərbaycana qarşı düşmanlıqlarında əl birliyi edərək dünya millətləri arasında tam bərabərliyə malik bir hüquqla yaşamaq istəyən bu gözəl məmləkətin aydın həyatını bulandırdılar, mühitini qara qırmızı buludlarla örtüdü.

Əsrimizin Siyavuşundan xüsusi bir sıxıntı ilə daralan və ondan intiqam almaq istəyən Gərsivəzlər də az deyildi. Bu Gərsivəzlər özlərinə türk kommunist qrupunun bəzəyini vermişdilər.

Bir tərəfdən belə qüvvətli irfan ordusunun hazırlanmasıyla məşğul olan milli maarif nazirliyi, digər tərəfdən də oxu kitablarını tərtib və tərcümə etdirərək öz hesabına çap etdirir, məktəblərə vəsaitlər hazırlayırdı.

Azərbaycan türk teatrı ilə musiqisinin inkişaf edən bir göstəricisidir. Cümhuriyyət zamanında teatr sənəti olduqca irəlilədi. Hökumət himayəsinə alınan türk səhnəsi ilə musiqisi ona verilən dövlət teatrında on illik bir irəliləmə əlaməti göstərdi. Dekor, oyun, rəqs, səs və ifa cəhətcə parlaq nümunələr, zəngin çiçəklər verdi. Az zamanda Azərbaycan sənəti Avropavari bəstəkar, tragediya, komediya, opera, operetta, aktyor və aktrissaları ilə ümid verən rəssamlara sahib olduğunu sübut etdi.

Yeni dövrə keçid zamanları ədəbiyyatın durduğu bir dövrdür. Bununla belə, Azərbaycan ədəbiyyatı gənc şairlər — yeni şairlər yetişdirir, üç rəngli istiqlal bayrağı zaman şairinin ən ilhamlı bir hədəfini təşkil edirdi.

Azərbaycan həyat qabiliyyətini yalnız öz içində deyil, xaricdə də hiss etdirirdi. Dünyanın hər tərəfindən yeni Türk Cümhuriyyətinə heyətlər, səfirilər gəlir, burada görülən həyatı hürriyyəti, sənəti və gözəlliyi təqdir edib heyran olurdular. Az keçmədi ki, Avropanın, Amerikanın seçkin elçiləri Azərbaycanın paytaxtını ziyarət edərək onu tanıdıqlarını və onunla hər növ mədəni və ticarət əlaqəsinə girmək istədiklərini bildirdilər.

Anarxiya dövrünün bərhadlığından yavaş-yavaş çıxaraq özünü doğrultmuş olan Azərbaycan, dünya millətləri tərəfindən tanınaraq şən və şaqraq bir həyata başlamışdı.

Bakının vəziyyəti, ziyafətləri, teatrları yeni təsis edilən sənət və ticarət

³⁸ Qara basdı Azərbaycan xalq türkcəsində kabus mənasında işlənir.

müəssisələri, ordusunun rəsmi keçid və manevrləri, şənlik topları, şənlik fişəngləri və böyükü-küçüklü bütün şəhərin ağzından eşidilən:

«İrəli, irəli, Azərbaycan əsgəri!» —

nəğmə optimizmi ilə həməən «Siyavuş-gərd»ə bənzəyirdi ki, Firdovsi onun haqqında

Xoşu hürrəmi xub arastə
Be hərsayi kungsi pir əzhastə —³⁹

demişdi.

Azərbaycan belə məsud bir həyata başlayınca, şöhrəti bütün üfüqləri tutdu. Bu xəbər bilavasitə Azərbaycanın qoruyucusu - olan Türkiyədə sevincə səbəb oldu.

Gərsivəzlər qrupu artıq Siyavuşu devirmək qərarını vermiş, intiriqalarına başlamışdılar. Bu intiriqa, hər şeydən əvvəl Azərbaycanla türklüyə xəyanətlə suçlamağa yönəlmişdi.

Gərsivəzlər Türkiyədəki Turançıları inandırdılar ki, Azərbaycanın fikri ayırıdır. İngiltərə, Fransa və Amerika ilə əlaqəsi var. Yanına gizli elçilər gəlir. Turan düşməni ermənilərlə barışır. İran ilə sıxışb birləşir. Əcəm siyasəti yeridilir. Şiəliyi irəlilədir. Bu məqsədlə o, İrana heyət göndərmiş, İrandan da bir heyət qəbul etmişdir.

Sözlərinə daha artıq təsir vermək üçün, beynəlmiləl nəzakət üsulu olan alışılmış siyasi ziyafətləri mənfəi anlamda yozaraq Gərsivəzin:

«Həmi yadi Kavus girəd becam» —

dediyi kimi bunlar da «Azərbaycanlılar ingilis imperialistlərinin sağlığına içirlər» — deyər öldürücü bir zərbə ilə çox mütəəssir olan türk xalqını aldadırdılar.

Rusiya ölüm-qalım mücadiləsində olan Türkiyəyə yardıma gedirmiş və ingilis tərəfdarı Azərbaycan hökuməti ona yol vermirmiş —deyə apardığı təbliğatları bolşevik sui-qəsdlərinin ortaq suçlusu olub, Qafqasyanın Rusiya tərəfindən təkrar istilasını hazırlayırdı.

Halbuki, Azərbaycan öz qoruyucularından və qurtarıcılarında olan türklərin, kommunist olsalar da, onların əleyhinə sui-qəsd bəsləməyəcəklərini ümid etmiş, dəniz qüvvələrini, zirehli maşın və dəmir yol qatarlarını və şəhərin qoruyucu qüvvələrini bütünlüklə bunlara əmanət etmişdi.

³⁹ Xoş, şad, yaxşı və əmin – aman olan hər tərəfdə istədiyini qədər dolu xəznilər.

Firdovsidə böyük bir «fatalizm» var. Hər bir vaqeəni, o qatı çarəsizlik kimi göstərir. Onun hər qəhrəmanı başına gələcəkləri ya röyasında görür, ya da ilahidən eşidir və nə qədər çalışıb qeyrət etsə də, öz qədər və taleyindən bir təhər qurtula bilməz. «Şahnamə» şairi, bu şəkildə ən sevdiyi qəhrəmanlarından ayrılırsa da, daima:

«Çinin əst ayin çərx-bülənd» (Dünyanın adəti belədir) — deyə ovunması olur.

Fatalizm yalnız Firdovsi kimi bioqrafiya romantiklərində deyil, İranın qəzəl yazan lirik şairlərində var. Başda gələn qəzəl ustası Hafiz Şirazinin

...Dər kui nik pəsəndi-təğyir de gəzara» — ⁴⁰

beyti şahidi deyilmi?

Firdovsi ilə Hafizdəki fatalizm çağdaş Avropa ədəblərindən, Belçikanın şöhrətli şairi Meterlinqdə də var. Meterlinq də həyata, insanların arzu və iradələri fəvqündə bir qüvvənin idarə etdiyinə inanır. Təqdirə böyük mövqe verir. Dünyada nə olursa, insanın başına nə gəlsə. «Göy quş» müəllifinə görə, o, qabaqcadan müəyyən olunub. hekayələrinin birində məhz bu fəlsəfəni, o, baxınız necə izah edir: «Doğan qadının başı üstünə şəhərin ən usta həkimi gəlir. Qadında bir şey yoxdur, sağ-salamat qurtarır deyə arxayın olur. Halbuki, evin ağsaqqal babası məyusdur. Onun gözüne kölgə kimi bir şey görünür. Bu kölgə qapıdan Əzrail kimi girir. Baba bütün bu təsəllilərə rəğmən müztəribdir. Nəhayət, yeni doğulan cocuğun səsi gəlir. Cocuq rahatca doğulduğu halda, anası həyatını xilas edə bilmir. Mamaçanın işarəsindən hamı qadının öldüyünü öyrənir. Cocuqla bərabər bütün ev adamları da ağlamağa başlayır.

Firdovsi sözünün hərəkəti ilə yaranan Siyavuş, Meterlinqin «ixtiyar babası» kimi qapıdan girən Əzrailini görmüş, təcrübəli doktorun təsəlli və arxayınlıqlarına rəğmən demişdi ki:

«Şum zarin kuşte bər bi günah
Kəsi-digər ayəd bər in taco gah»⁴¹

Azərbaycana da içdə sığındığı qüvvələrin bir-bir qara ilan zəhəri ilə vücudunu zəhərləməyə, dost bildiyi yaxşılardan bir qisminin düşmən olduğunu sezməyə, Qarabağ dağlarında erməni üsyanını yatırtmaq üçün bütün əsgər qüvvələrini Rusiya hüduvundan oraya çəkmək məcburiyyətində qalmağa və bu minvalla şimalda toplanan bolşevik qüvvəsinin qorxu ilə düşünməyə başlarkən,

⁴⁰ Xoşbəxtlik məhəlləsinə bizi buraxmadılar. Bəyənmişsənsə, qədərini dəyişdir.

⁴¹ Məni düşmən kimi öldürürlər. Bu tac və taxta başqa birisi sahib olar.

hökumət başçısının istiqbaldan ümidi qırılmış, yaxın dostlarının yanında Siyavuş kimi məyusənə bir tərzdə demişdi ki: «sanki Cümhuriyyətin son günləridir. Sanki artıq mövqemizi digərlərinə verəcəyik»

Bu sözlərlə Cümhuriyyətin son baş naziri bir şeyi daha əlavə etmişdi ki, onu biz Siyavuşun aşağıdakı sözləri ilə nəql edirik:

...Pür əz sənki gərdəd səəsəri-zəmin
Zəmanə şövəd pür zi şəmşiri-kin
Bəsi qarət o bürdən hastə
Pürakəndən günc arəstə
Be sa kişvərə kan be paye sütür
Bs ku bənd gərdəd be cayi abi-şur»⁴²

Siyavuş öz nəzəriyyə və yozumu ilə fəlakəti sezdiyi halda təhlükənin felən həyata keçdiyini və fikrindən gəlib-keçən Gərsivəzin sui-qəsdin bir şeytani olduğunu görə bilmirdi. Bir gecə rahat yatmışkən, Siyavuş gördüyü qorxunc rüyadan sərsəm oyanmış, arvadı Firəngizə anlatmışdı ki:

Be yek dəst atəş, be yek dəst ab
Be piş əndərun pile Əfrasiyab
Be didi mera ruyi gərdi-dejəm
Denidi-bəran atəşi-tizdən
Denidi-bəran atəşi-tizdəm
Çu Gərsivəz an atəş əfruhti
Əz əfruhtiyi-mer məsasuhı⁴³

Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti aprel ayının 27-də yuxusundan sərsəm bir halda qalxdı. Bir tərəfdə Bakı limanında lövbər salan dəniz qüvvələrinin üsyan bayrağı açdığını, digər tərəfdə... «Bena qazi» (Binəqədi — M. Ə.) yanar dağı səmtindən Qızıl Ordunun atəş saçaraq gəldiyini və geri qaçmaq istərkən yolunun Türkiyəli bir zabit komandasında olan «Yardım alay!» tərəfindən kəsildiyini gördü»⁴⁴

İşi belə gördükcə, içdəki bolşeviklər çıxdılar, «təslim ol!» dedilər.

⁴² Dünya hərəb və döyüşlə düşmənləq və kinlə dolur. Bir çox qarət və soyğunçuluqlar vücudə gəlir, süvarilərin ayağı altında Bir çox qarət və soyğunçuluqlar vücudə gəlir, süvarilərin ayağı altında bir çox məmləkətlər çığnanır, yerlərində çöllər meydana çıxır.

⁴³ Bir tərəfdə od, bir tərəfdə su, o tərəfdə isə Əfrasiyabın filini gördüm. Məni görüncə, üzünü turşutdu, odu üflədi. Bu odu Gərsivəz alovlandırmış, məni yıxmışdı.

⁴⁴ Bu xüsusdə daha ziyadə və açıq bilgi almaq üçün “Azərbaycan Cümhuriyyəti” adlı əsərimizin 8-ci bölümünə baxınız.

Millət məslisi, sonuncu iclasını topladı. Bolşeviklərin tələbləri müzakirə edildi. Ərz edici sifətlə, intiqamçılığı və təslimçiliyi ilə məşhur, əsrimizin Gərvi əlində xəncər qınına bənzər bir dolama, birinci və sonuncu dəfə xitabət kürsüsünə çıxdı:

— Hazır olanlar, təslim olun —dedi.

Məclis üzərində ölüm uçuşurdu. Hər kəs artıq hər kəs deyən — özünü ucaq bir qaya altında hiss edir və bu hisslə müztərib olunurdu.

Ağ saqqallı bir sosialist çıxdı. Bu faciəli gündə də adəti olan şəbədəçilikdən qalmadı, operetta qəhrəmanı Məşədi İbad kimi:

— O olmasın, bu olsun! — dedi.⁴⁵

Ömür boyu Siyavuşa isinə bilməyən bir qardaş da:

— Bizim istədiyimiz elə bu idi —deyə hayqırdı. Birinci dəfə İrani, ikinci dəfə Turanı satmış olan qara üzlü birisi də çıxdı, üçüncü dəfə Azərbaycanı satdı.

Bir qismi isə, hər zaman olduğu kimi, yenə tərəfsiz qaldı.

Hamı əsrimizin Siyavuşunu ölüm xəncərinə təslim etmişdi ki, halı pərişan bir surətdə Firəngiz gəldi. Azərbaycan Cümhuriyyətinin təmiz suyunu daşıyan istiqlal pərisi bir natiq şəklində bürünərək dedi:

«Yalandır. Gərsivəzlərə aldanmayınız: Gərvin əlindəki dolama zəhər bulaşmış bir intiqam xəncəridir, ona inanmayınız!

Rus ordusunun hüduumuzu keçdiyi bir vaxtda, müsəlman da olsalar, bolşeviklərin parıltılı yalanlarına uymayınız!

Türkiyə Azərbaycanın sığınacaq yeridir. Öz sığınacaq yerini qurtarmağa gedən bir qüvvənin səmimiyyətinə inanarsa, Azərbaycan elə bir qüvvəyə özü yol verir, fəqət bizim istiqlal və hakimiyyətimizi ayaqları altında çığnayıb sərhəd gözetçilərimizi torpağı ölü sərən xain bir qüvvə Turan yardımçısı ola bilməz.!

Əfəndilər, eşitdiyiniz gurultular millətin deyil, düşmənlərin səsidir. Hakimiyyətiniz doğru uzanan və bizdən təslim olma tələb edən əllər, millətin müqəddəs hüququna uzanmış qəsbçi əllərdir. Ağ saqqallı generalımızın məyus halda komandanlıq zirvəsində deyil, deputat kürsüsündə oturması, bizi məyus etsə də, bilinməlidir ki, millətdən alınan haqq başqasına təslim edilə bilməz!

Bu kürsüdən çox kərə istiqlalımızı göz bəbəyi kimi saxlamağa, hüruriyyətimiz yolunda canımızı sipər etməyə, öldü var, döndü yoxdur, deyə son damla qanımıza qədər dayanmağı and içmiş adamlar deyilikmi?

Hazır olanlar, məsum qanı üçün çox-çox qanlar, axacaq, gözəl

⁴⁵ “O olmasın bu olsun” Üzeyir bəy Hacıbəylinin bir operettasının adıdır. Operetta qəhrəmanı Məşədi İbadı evlənərkən aldatmışlar, qadının gözəlini göstərmiş, fəqət ona xidmətçi qızı göndərmişlər. Məşədi İbad etiraz etmək istərkən təhdid edilmiş və nəhayət, “O olmasın, bu olsun” – deyə razı olmuşdur.

Siyavuşumuzu aldanmış Əfrasiyabların qəzəbinə, xain Gərsivəzlərin hiyləsinə xəbis yaradılışlı Gərvlərin xəncərinə təslim etməyə!

Qoy bizi bu haqqımızdan vaz keçməyə yalnız düşmən süngüləri məcbur etsin!

Orada olan əhali, bu nitqi ağlayan gözlərlə alqışladısa da, məclisin əksəriyyəti tarixin gedişatına təslim oldu, Siyavuşun öldürülməsinə razı oldu.

«Çinin əst razi sipəhri bülənd
Kəhi şaddarəd, kəhi müstənənd.⁴⁶

QATİL KİMDİR?

1 — Rusiyanın hiyləsi. 2 — Yalanın ömrü az olur. 3 — Millətçiləri təqib.

Tarix təkrarlardan ibarətdir deyirlər: fəqət bu təkrar, belə təsəvvür olunmasın ki, irili-xırdalı təfsilatı ilə yenidən yoxlanır. Heç bir hadisə zaman və məkan təsirindən qurtula bilməz.

«Siyavuş gərd» Turan torpağının şərqində — Çin sərhəddində meydana gəlmiş, bütünlüklə Turan əsgərləri ilə çevrələnmiş və Siyavuş Türk sərkərdəsinin əmri ilə öldürülmüşdü. Halbuki, Bakı, Qaf dağının ətəyində, Turanın bir kənarında deyil, düz göbəyində Rusiyanın qonşusu olmuş, Azərbaycan Cümhuriyyəti də Turan sərkərdəsi və əsgərləri tərəfindən deyil, turanlılardan aldanmış bir qisminin yardımları ilə Turan dostu qiyafəsinə girən əski Türk düşmanı tərəfindən qətl olundu.

Firdovsinin rəvayətinə görə, Yəcuc və məcuclar əcaib bir varlıq olub Qaf dağını keçir, bu tərəfdəki insanları həlak edirdilər. Bunların əcaibliyi elə şəkildə idi ki, qulaqlarının biri kilim, digəri yorğan kimi görünürdü. Gözləri dəniz suyu kimi mavi, üzləri heyva kimi sarı idi. Müqəddəslik bilməyən bu əcaib varlıqdan hər kəsin iyrenməsinə baxmayaraq, qarışqa kimi çox olan saylarından qorxaraq, qarşılıqlarına çıxma bilmirdilər.

Rusiya yəcuc və məcucları üzərində də zonanın böyük təsiri görünürdü. Avropanın amansız düşmənliliyinə qarşı şeytanla da olsa ittifaq anlaşıma yaratmaq zərurətində olan Türkiyə inqilabçılarının bu düşüncəsini bolşevik Rusiyası öz haqqıyla təqdir etmişdi. Türklərin Azərbaycan üzərində mənəvi nüfuzundan

⁴⁶ Qoca dünyanın gərdişi belədir. Gah nəşəli edər, gah ümitsiz.

istifadə ilə bolşeviklər Yaxın Şərqdə özlərini o qədər sevdirə bildilər ki, bunlar müsəlmanların könlünü fəth edərək, Azərbaycanın istila deyil, əksinə İstanbulu belə qurtaracaqlarına inandılar.

Hər nə qədər «Müsavət» partiyasına mənsub olan millətsevərlər xalqı bu yuxudan oyatmaq istəyir, «camaat, aldanmayın» — deyir, bunlar dərhal Quranın buyurduqu, «İnnə Yəcücə və məcucə müfsidunə filərz» — edərlər. Eyni məxluqlərdir ki, Krım, Türküstan və Mart faciələrini icad etdilər. «Bunların əsl arzusu İstanbulun qurtarılması deyil, əksinə Bakı və Azərbaycandır» — dedilərse də, «Müstəvər bozbaşı»⁴⁷ yemiş kimi xalq, «hay, dəli, şaftalı»^{46a} — deyə onlarla cəmlənir və özlərini ingilisə satılmış kimi görürdülər.

Hətta iş o mərhələyə gəlmişdi ki, küçə baqqalları belə bolşevikin, artıq gördükləri «spekulyasion» düşmanı olmadığına inanmışdılar, dar görüşlü İttihadçılar da Qarayevin qızıl yalanlarına qapılmışdılar. Düşünürdülər ki, Rusiya gələcək, Ermənistanı ortadan qaldıracaq və ordularını Mustafa Kamal Paşanın yardımına göndərəcəkdir.

Yalanın ömrü az olur. Xalq hikmətincə açıq olan bu həqiqət bir daha isbat olundu. Bolşeviklərlə bolşevik təbliğati aparalarının yalanlarına aldanan xalq, Qızıl Ordunun Ermənistanı təsəvvüzünü gözlərkən, Moskvanın Ermənistanın istiqlalını tanıdığı xəbəri alındı. Ermənilər əks-hücumlarına Qarayevin üsyankar məqaləsi və Həsənovun göyertədəki nitqilərinə baxmayaraq, Qarabağdakı hərəkət durduruldu. Gürcüstana verilən 24 saatlıq notanın nəticəsi hərbi xalq komissarının gürcü nazirlərini Bakıya çağırmaq üçün etdiyi israrə rəğmənlə Tiflisə gedib gürcü menşeviklərinin tələblərinə imza atmaqla bitdi. Eriyandan keçərək Türkiyə yolu Şəki ilə Lənkərana döndü. İstanbulun imdadına getmək şüarı, «Ləhistanı qovaq!» — şüarına döndərildi.

Ucuz çörək və daha ziyadə rahatlıq gözləyən-fəhlə ilə kəndli, birə-on çətinliklə çörək tapmayıb daha çox çalışdı və qatı bir istibdad altında qaldıqda:

— Eyvah! — dedi.

⁴⁷ «Şah Abbas və Xurşud Banu» operasında bir «müstəvər» (məst edən — M. Ə) tipi var. Bu tip alipozdur. İnsanları çalar, öldürüb ətlərdən şorba asarmış. («Bozbaş» bir növ Azərbaycan şorbasıdır). İsfahanlılar Şah Abbasın yanına gəlmiş, hər gün qeyb olan vətəndaşların ucubundan xalqın qorxuda olduğunu ərz etmişlər. Şah Abbas dəyişik qiyafədə İsfahana getmiş, bu sirri öyrənmək istəmişdir. Tədqiq əsasında müstəvərin dükənina gəlib görmüşdür ki, bu dükənin müştəriləri həddən çoxdur. Səbəbini öyrənmək istəmişdir. Xalq, bu aşpazın çox ləzzətli şorba bişirdiyini ona anladarkən, pərişan hallı birisi “müstəvər”in şorbanı insan ətindən bişirdiyini söylədikdə hər kəs onu “hay, dəli, şaftalı” — deyə alçatmışdır. Halbuki, Şah Abbasın araşdırmasını davam etdirəndə kəşf etdiyi həqiqət, “dəli”nin doğru söylədiyini isbat etmişdir.

Bakının bütün sərvəti talana getdi. Dükənlər elə bil çapğınçı, basqınçı kimi soyuldu. Evlər sahiblərindən alınaraq miras kimi paylandı. Kəndliyə torpaq kağız üzərində verilirdisə də, əkinin məhsulu ərzaq məmurları tərəfindən çalınırdı.

İllərdən bəri anbara yığılan neft, əvəzsiz olaraq Rusiyaya aparıldı.

Sarı bal, şirniyyat, çay, şəkər, qumaş — nə varsa, vaqonlara, gəmilərə yüklənərək Moskvaya götürüldü.

Xalqın həqiqi sərvəti, varı-yoxu qəsb edildi, «pul» — deyə bolşevik kağızları hər tərəfi sardı.

Çörək istəyən ac xalqa top və çaxmaqlı tüfənk göstərdilər. Bir-iki «müsəlman» komissarı pərdəsi altında bütün idarə işləri rus agentləri və məmurlarının əlinə keçdi. Məmləkəti, guya ki, Azərbaycan kommunist partiyası idarə edirdi. Halbuki, bu partiyanın söykəndiyi əksəriyyətlə düşmən və xristian işçidən təşkil olunan Bakı sovetindən ibarət idi. İmzanı Nərimanlar, Əliheydərler atırdısa da, hökmləri Mikoyanlar, Çorayevlər və Solovnyovlar yazırdı.

Zahirən qırmızı Azərbaycanın istiqlalı tanınmışsa da: nə hüdüd bəlli idi, nə də Rusiyalı ilə Azərbaycanlının hüququ bir, Azərbaycan ordusu 11-ci rus komandanlığına tabe, dənizçisi rus admiralı Roskolnikovun əmrində.

Adı müstəqil Azərbaycan — özü Rusiyanın federativ bir hissəsi! Daha doğrusu muxtar bir vilayəti!

Millətsevər Azərbaycan Türkcülərinin vaxtiylə kimsəyə sözlə inandıra bilmədikləri həqiqətləri bolşeviklər işləri ilə isbat etdilər. Xalq həyəcana gəldi. Aldanmış adam qızgınlığı ilə dil və dodağını dişlədi: fəqət iş-ışdən keçmiş, ox yayından çıxmışdı. Beləliklə, səbir kasası daşdı. Gəncə, Tərtər, Qarabağ və Zaqatala üsyanları meydana gəldi. Qızıl bolşeviklər Nikolay generalı Levandovskinin mərifətiylə üsyanı qanlı bir şəkildə yatırdılar. Çoluca-cocuğa baxılmadı, qarıya-qocaya asınmadı, Azərbaycanlı Türk qanı sel kimi axdı. Onu ermənidən qurtaracaq deyə gözlədiyi qüvvə bu təmiz ürəkli xalqı öz qanına buladı.

Bakının həyəcanını toplar, çaxmaqlı tüfənglər, əjdahavari əmrlər, yezidvari tədbirlərlə yatırdılar. Həbslər, qeybə çıxmalar, edamlar başladı, Firəngiz tutulub qapalı bir evdə həbs edildiyi kimi, millətpərvərlər də həbsə alındı. Müsavat klubları bağladılıb bütün mallarına əl uzandı və tərəfdarları qanundan kənar elan olundu.

Fəqət Türk taxt-tacının qiyafəsinə girən bu qanlı cəllad yalnız özünə qarşı mübarizə edən türkcüləri deyil, ona aldanan türkləri də qəhr etdi.

Hazır qüvvə — Yardım alayı dağıldı. Türkiyəli zabitlər qismən həbs olundu, qismən hüdüd kənarına çıxarıldı.

HAQSIZ QAN YERDƏ QALMAZ

1 — Məfkurənin qüvvəti, Gavə⁴⁸, Ergenokon, öksüz fikir. 2 — Fəlakətin dərsi. 3 — Son.

Hun ərbab həmiyyət qərq edər zalimləri
Məşəli-əfkar əhraranə sönməz hun ilə.

Namiq Kamal

Haqsız qan yerdə qalmaz. Necə ki, Siyavuş qanı qalmadı. Məzlum ahı ovunmaz, necə ki Kərbəla zülmü ovunmur. Zalım bədi olmaz — necə ki, Zöhhakın zülmü olmadı. İstiqlal nəşəsi fədailər yetişdirir necə ki, milli Türkiyə yetişdi. Fikir öldürülməz — necə ki, Neronun arslanları xristianlığı parçalaya bilmədi. Abidə iman yanmaz necə ki, Nəmrüddün atəşi İbrahimi yaxa bilmədi.

Qonuşma və düşüncə susdurulmaz — necə ki, inkvizisiya hüzuruna çıxarılan Qaliley susmadı.

Haqq, əsla qeyb olmaz — necə ki, Musa Firon dan qaçmağa müvəffəq oldu.

Azərbaycan istiqlal və Cümhuriyyət fikrinin keçici bolşevik istilasının yaxıcı, yıxıcı qüvvələriylə qəhr olunacağını zənn edirsiniz.

Bakının hərərətli torpağında kök salmış müqəddəs atəşi Quzğun dənizin (Xəzər dənizi) dalğaları daimi olaraq söndürməyə aciz olduğu kimi, Azərbaycan türklərinin ağına girən fikir və qəlbinə yerləşmiş istiqlal hissini öldürməyə də bolşevik cəlladları o dərəcədə acizdilər: Bir qüzey rüzgarın zərbəsiylə dalğalanan Xəzər, Bayıl burnundakı mavi atəşi söndürsə də rüzgar keçib dəniz düzgün bir hal alanda, sadə bir qığılıcım kifayətdir ki, bu müqəddəs atəş təkrar yansın, təkrar Bayıl-burnunu aydınlatsın.⁴⁹

Azərbaycanda İran təsiri vardır: İran Zöhhak bəlasına uğramışdı. Öz hakimiyyət və istiqlallarının qədrini bilməyən xalq cənabi-haqqın qəzəbinə gəlmişdi. Zöhhak adında bir hökmdar İrani cana doydurmuşdu. Bu hökmdar ilanlara tapınırdı. Gündə iki uşaq beynini o pis heyvanlara yedirirdi.

⁴⁸ Zöhhakın zülmünə qarşı xalqı ayağa qaldıran məşhur iranlı dəmirçi (Arasoğlu).

⁴⁹ Bakı limanındaki buxtanın adı Bayıldır. Su içərisindən dənizə çıxan qaz, dəniz durğun olduğu zaman atəş tutuntusıyla alovlanıb mavi bir işıqla yanır.

Zöhhakın zülmündən bezən xalqın fəryadı göylərə çıxmışdı. Xalqın şərəfi, namusu, dini, milliyyəti, tamamilə alçaldılırdı. Şəhərlinin varı, kəndlilin mal-davarı əlindən alınırdı. Burada Cəmsid dinində olan nə qədər iranlı varsa qanundan kənar elan edilmişdi. Yaxalananların özləri həbs olunur, mallarına əl uzanır və uşaqları ilana yedirilirdi. Xalq qorxudan Zöhhak dinini görünüşündə qəbul etmişdisə də, təriqətlərinə mənsub olan adamlarla gizlicə toplanıb ibadətlərini yapırıdılar.

Fəqət bütün bu zülm və təhlükələr qarşısında iranlıların tək bir ümidi vardı. O ümidlə yaşayır, imanlarını gələcəkdə doğacaq o parlaq günəşin hərərəti ilə isidirlərdi.

Bu ümid Firidun idi. Cəmsidin anasız oğlu dağlara çəkilmişdi. Zöhhakın sui-qəsdindən qorunurdu. Firidun, hər nə qədər dağlarda xalqdan uzaq və gizli bir yerdə qalırdısa da, xalqın qəlbi onun eşqi ilə çırpınır, gözlünə daima onun şəkli görünürdü. Onlar görünüşdə Zöhhakın ilanlarına səcdə qılır, ürəklərində isə Firidunun meydana çıxması üçün dua edirdilər.

Vaxt kəldi, dəmirçi Gavənin bayrağını bir ağac başına taxması kifayət idi ki, bütün xalq onun arxasınca gəlsin. Firidunu dağlarda arayıb tapsın və götürüb öz taxtna oturtsun!

Azərbaycanlılar türkdürlər: türklər də Ergenokon tilsimində iki yüz il qaldılar. Nə qədər çalışdılsa da bir tərəfə çıxmədilər. Geniş dünyaya həsrət qaldılar. Fəqət yenə bir dəmirçinin yaxşılığı kifayət idi ki, türklər dəmir dağları əridib geniş dünyaya çıxsınlar.

Əsrimizin Siyavuşu ölmüşsə də onun doğurduğu istiqlal fikri ölməmişdir— Bu fikrin tərəfdarları indiki halda dağlarda, vətənlərindən uzaq məmləkətlərdə, həbsxanaların qaranlıq və rütubətli guşələrində qaçaq, qaçqın, köməksiz bir halda yaşayırlar. İstiqlal və hüriyyətimizin kövrək əlaməti o üç rəngli istiqlal bayrağı zahirən yoxsa da, qorxudan bolşeviklik ifadə edən gözlərin önündə olub, ürəklər onun eşqi ilə çırpınmaqdadır.

Əlbəttə, Azərbaycan istiqlal fikri, müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin işğal və istilasına görə bu gün öksüzdür (anasızdır).

Fəqət dünyanın öksüzlərin tale və iradəsi qarşısında dəfələrlə diz çökdüyünü görmədikmi?

Üç yüz milyonluq bir ulu kütlənin hələ ki, hakim mənəviyyətə olan islamiyyətin o yol göstərici əzmi birdir, öksüz deyildirmi? Dünyanın ən böyük hökumətini meydana gətirən Çingiz, Turanın Adsız bir öksüzü deyildirmi?

Yüz il əvvəl çeşidli xanlıqlar şəklində hakimiyyətimizi qeyb etdiyimiz zaman bugünkü Azərbaycan birliyinə malik deyildik.

Yüz illik əsarət dərsi ilə iki illik hüriyyət qovğası bizi özümüzə tanıtdı. Birlik və istiqlaliyyətimizin işarəsi olaraq əlimizdə türklüyümüzü, müsəlmançılığımızı və çağdaş bir xalq olduğumuzu göstərən istiqlal bayrağı vardı.

Yazıqlar olsun ki, biz daha səpələnmiş etiqadımızla, «— **Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!**» idealına etdiyimiz afərinləri unutup, canımız və malımız qorxusundan bu istiqlal bayrağını bir bezə dəyişdirdik. İntriqaçı və zalım bir qüvvət tərəfindən susdurulduq. Dilim gəlmir... təslim olduq!

Fəqət bu «təslim» bizi qurtardı mı?

Canımız, malımız, namusumuz qurtuldu mu?

— Xeyr, ilk zərbədə yerlə bir olanlar, yenə təslim fikrinin fədailəri oldular.

Fəqət bütün bu fəlakətlərə rəğmən bir şey qazanıldı. Bir təcrübə meydana çıxdı. Elə bir təcrübə ki, intiqamçı gözləri daima bir «dəmirçi» arayır, elə bir xalq ki, hər ağacın ucunda bir «Bayraq» görmək istəyir.

Azərbaycanlılar, Mehdi zühuruna inanırlar. Bolşeviklərin bütün sərvət və zənginliyi dağıdaraq hər kəsi, bir loxma çörəyə möhtac etmək siyasətinin, bir əlində silah, bir əlində çörək tutan bir şeytani siyasətin xalqı nə kimi vasitələrlə bolşevik etdiyini gördüncə, Azərbaycan xalqı həmin Dəccalın gəldiyini görür, bundan sonra tab edib Mehdinin kəlməsini gözləyir.

Azərbaycan Mehdisi xalqının idealından, milli istiqlalından ibarətdir.

Bolşevik Dəccalının müdhiş zalımlığından bezən xalq, duyuram ki, yanaq bir ürəklə:

— Ah, bu Mehdi nə vaxt gələcək? — deyər soruşur.

Çox diqqətlə dinləyirəm, yuxarıdan ilahi bir səs cavab verir ki:

— Azərbaycan bayrağı təkrar açıldığı, təkrar dalğalandığı gün!

Əvət, o gün, o böyük gün!

Fəqət indilik biz ümidimizi qırmayaq, o bayrağı qaldıracaq başından keçən dəmirçiləri hazırlayaq.

Bunun üçün hər şeydən əvvəl:

Yalan söyləməyin ruhumuza verdiyi qorxunu: «iş düzəldən yalan, fitnə çıxaracaq doğrudan daha yaxşıdır» - - fəlsəfə əxlaqının xarakterimizə verdiyi dözümlü, ölüm qorxusunun iradəmizə verdiyi zəifliyi uzaqlaşdırıb bədbəxt olmağa!

Qalileyə «Ah nə edim ki, bu lənətlənmiş dünya fırlanır!» — iddiasını başı üzərində duran cəlladlardan qorxmayaaraq söylədən, Sokrata, imkanı varkən cismani ölümü mənəvi ölümə tərcihlə acı ölüm zəhərini içirdən: həzrəti-Hüseynə bütün dost və qoruyucularını itirdiyi halda təslim olmamaq cəsərətini verən: Həsən Sabbahın (fədailərinə dağ başından atılmaq əfkəsini verən və nəhayət Anadolu hərbinin o şanlı qəhrəmanı Fəthi bəyə komandanın əmrini bir neçə dəqiqə yubadığı üçün, qalibkən intihar etmək igidliyini göstərən bir vəzifə hissi ilə silahlanmaq. Bilək ki, çoxdan öldürüldüyü zənn olunan millətlərin birər-birər dirildiyi, bu böyük məhşərdə ölmək istəməyən millətləri diri-diri gömmək qətiyyəti mümkün deyil.

Bunun ən böyük misalı qardaşımız Türkiyədir. Əvət, ey vətəndaşlar! Və

dolayısıyla sizlər, ey gələcək nəsil, ey gənclik! Ey əsrimizin Siyavuşunun böyümüş oğlu!

Sənin öhdəndə böyük bir vəzifə var.

Səndən əvvəlki nəsil yoxdan bir bayraq, müqəddəs bir ideal rəmzi yaratdı.

Onu min müşkülətlə ucaldaraq dedi ki: — **Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!**

Bunu deyərkən o, bu günkü öksüzənə mənzərəni hesaba almamış deyildi. Bu onun tərəfindən təsəvvür olunmuşdu. O, sənin o zaman bu bayrağı gənc çiyinlərinə alıb məsumanə bir tərzdə küçə-küçə dolaşaraq: «irəli, irəli Azərbaycan əsgəri» —deyə əsgər kimi addım atmağını görmüşdü və bu sözü cəsarətlə söyləmişdi.

Əlbəttə ki, sən onun bu ümidini qırmayacaq, bu gün parlament binası üzərindən Azərbaycan türklərinin yanıqlı türkülərinə mövzu olmuş, ürəklərinə enmiş bu bayrağı təkrar o bina üzərinə dikəcəkdir, Böyük Dəmirçinin geri dönüşünü görəncə onun tərəfinə keçəcəkdir.

— Ya qazi və ya şəhid olacaqsan.

Lahıc, iyul 1920

**Çağdaş
Azərbaycan
ədəbiyyatı**

Bir neçə ay əvvəl Azərbaycanın mədəni ənənələrindən bəhs edərkən bu mövzunun bir hissəsinə toxunduq, orada XIX yüzillikdə Azərbaycan ədəbiyyatının keçirdiyi mərhələləri göstərdik, onun 1905-ci il rus inqilabından sonrakı inkişaf mərhələsindəki şəxsiyyətlərini qeydetdik və nəhayət, 1918-ci ildə milli Azərbaycan Respublikasının qurulması və istiqlalının elanına qədər baş verən ədəbi hadisələr üzərində dayandıq və söhbətimizi burada qurtardıq.

İndi söhbətimizi həmin yerdən başlayacaq və sözü yaşadığımız günlərə keçirməyə səy edəcəyik. Bunu edərkən dəmir pərdə arxasındakı hadisələrə aid qaynaqlardan kifayət qədər istifadə etmək üçün bütün imkanlara, təəssüf ki, malik olmadığımızı nəzərə almanızı da ayrıca rica edəcək, yol veriləcək nöqsanlar üçün öncədən üzr istəyəcəm.

Milli Azərbaycan Respublikasının qurulduğu 1917-ci və 1918-ci illərdə Azərbaycan xalqı tarixinin ən həyəcanlı günlərini yaşayırdı. Ədəbiyyat bu həyəcana tərcüman olur, milli istiqlal günlərinə yaxınlaşmanın şövq və sevinci içində yaşayır, böyük ümidini bütün həssaslığı ilə tərənnüm edirdi. İndi soyuq Sibirin uzaq tundralarında, sovet cəlladlarının vəhşi işgəncələrinə davam gətirməyərək vətən mücahidlərinin bəxtinə ədalətli camını içmiş şair Əliyusif hadisələrin inkişafını bu ilhamlı beytlərlə təsvir edirdi:

Çox dolaşdım əski Şərqi ölüm, hissiz yurdunu
Sübh olmuşdu, fəqət bir oyanan görmədim
Anlamazdı kimsə onun o şübhəli dərini.
Ağlamazdı ona kimsə, qəlbi yanıq görmədim.
Dedilər ki, öksüz Şərqi xəzan görmüş bağında,
Yeni başdan qızıl güllər, yasəmənələr açacaq,
Bu qaranlıq gecələrin ıssız, tutqun çağında
Almas yıldız doğacaq da, ufka yıldız saçacaq⁵⁰.
Dedilər ki, Azərbaycan türklərinin elində
Əski atəş yeni başdan alovlanmış. coşmuşdur,
Əvət, əvət, bir gün Şərqi Kəbə olan bu ölkə,
Yenə onu təqdis ilə ziyarətə gah edəcək
Bütün Turan, Oğuz nəsli, hətta bütün Şərqi bəlkə
Yenə onu təqdis ilə ziyarətə gah edəcək.
Ey türk oğlu, səni tanı Şərqi hadi⁵¹ göndərdi,
Yatmış yurdu qardaş kimi dirilt, qaldır, oyandır,
Ürəyində sönməyəcək bir həqiqi od yandır!..

⁵⁰ Türkcə məsəldir.

⁵¹ Yol göstərən, bələdçi

Azərbaycanın yeni yazmağa başlayan digər şairləri də belə nikbin görüşlər və romantik hisslərlə həyəcanlı idilər. Az zamanda bir çox ədəbi məclislər açılır və jurnallar çap edilir. Hüseyn Cavid, Məhəmməd Hadi, Abdulla Şaiq və başqaları bir çox yeni əsərlər nəşr edirlər. Bunlardan Hüseyn Cavidin «Şeyx Sənan»ını, Məhəmməd Hadinin «Eşq ilahəsi»-ni, Əhməd Cavadın «Qoşma»sını, Cəfər Cəbbarlının «Qız qalası»nı və şairləri qeyd edə bilərik.

Milli Qurtuluş hərəkatının, Azərbaycan ruhunun həssas tellərinə təsir dərəcəsinə əks etdirən milli şair Əhməd Cavadın 28 may İstiqlal günü münasibəti ilə hürriyyət⁵² pərisinə müraciət etdiyi «Nədən yarandım?» parçası son dərəcə lirikdir. Onun bu lirizmindən biz də aşına olaq:

Sən qüdrətin aşıb, çöşən vaxtında
Mələklərin gülüşündən yarandın!
Sehr dilli bir fırçanın əliylə,
Ahuların duruşundan yarandın!
Ay işığı gözəlliyin, qızlığın,
Çiçəklərlə öpüşündən yarandın!
Sərinlətdin baxışınla könlümü,
Buludların uçuşundan yarandın!
Qaranlıqda qırılırkən ümidim,
Dan ulduzu yürüşündən yarandın!
Masəvadan uçmuş birər kölgənin,
Dan yeriyə görüşündən yarandın!
Gözəllikçin təbiətlə qüdrətin
Yavaşca bir sokuşundan⁵³ yarandın!
Qələm əldə ilhamımı dinlərkən,
Sən qəlbimin duruşundan yarandın!

Azərbaycanın həmlələr və həyəcanlar tərənnüm edən coşqun rübabına ən ağır bir zərbə endirildi. Hürriyyətin feyzli⁵⁴ havasından doymadan, milli istiqlalın verdiyi bütün nemətlərdən hələ faydalanmadan, Azərbaycan ədəbiyyatı yenidən tarixin ona ayırdığı faciəli və həzin qişmətinə qatlanmaq zərurətinə düşdü.

Sovet istilasası ədəbiyyatın maneəsiz irəliləməsi üçün əngəllər törətdi. Milli ruha yabançı olan kommunist hökuməti formaca milli olan ədəbiyyata əvvəlcə

⁵² Azadlıq.

⁵³ Sərinlik

⁵⁴ Ləzzətli

səbrlə yanaşdısa da, məlum olduğu kimi, ona beynəlmiləl proletar məzmunu verməyə çalışdı.

Lakin sovet işğal hökuməti milli Azərbaycan ruhunu çürütmək və burada «proletkult» deyilən bir mədəniyyət yaratmaq sahəsində sərf etdiyi əməllərində müvəffəq ola bilmir, bu iş üçün o özünə lazım olan vasitələrə malik deyildi. Ədəbiyyat əski ustadların əlində idi. Görünüşdə mövcud vəziyyətə uyğun olaraq, yeni hökumətin bəzən sərtliyini, bəzən də diplomatca yumşaqlığını dadan bu yazıçılar öz çətin və ağır işləri ilə məşğul idilər.

«Molla Nəsrəddin»in əski müdiri Cəlil Məmmədquluzadə «Kamança» adlı bir pyes yazır. Təəssüflər doğuracaq erməni-müsəlman toqquşması əsnasında bir erməni kamançaçı ondan intiqam almaq istəyən bir türkün əlinə keçir. Lakin sənətkar hər iki millət üçün ortaqlıq olan bir musiqi çalmaqla düşmənin qəlbini yumşaldır və beləliklə ölümdən qurtarır. Nədənsə pyesi o zaman səhnəyə qoyurdular.

Həmin yazıçının «Anamın kitabı» adlı başqa bir əsəri də çox böyük rəğbət doğurur. Üç oğul müxtəlif məmləkətlərdə oxumuşlar: İran məktəbinin şagirdi molla olub dönmüş, özü ilə əski sxolastik zehniyyətini gətirmişdir. Türkiyə təbiyyəsi alan o birisi Azərbaycan şivəsini İstanbul ağzı⁵⁵ ilə dəyişdirməyi bir mərifət sayır. Rusiyada təhsil görmüş üçüncü oğul isə tamam başqa şeylərdən zövq alır. Ailədə ixtilaf başlayır. Bu qarışıqlıqdan bezmiş ixtiyar baba oğullarına öyüd verərək ananın kitabından uzaqlaşmamağı tövsiyə edir. Cəmiyyəti öz ana kökündən ayırmaq istəyən kommunistlərə, xalqı «Anamın kitabı»na çağıran bu əsər xoş gəlməmiş, onun üçün də oynanması uzun zaman qadağan edilmişdi.

Süleyman bəy Axundzadənin «Laçın yuvası» adlı pyesi də eyni cür qarşılanmışdır. Əhvalat Qarabağda cərəyan edir. Azərbaycanlı gənc bir kommunist Qarabağın keçilməz meşələrindən birində yerləşən bəy qəsri tutur. İnqilabçının nişanlısı olan qız ondan üz çevirir. Lakin inqilabçı uzun bir monoloqla qızı inandırmağa çalışır, inqilabın lazım olduğunu ona sübut etmək istəyir. «Yalnız bu yolla müsəlman məmləkətlər dünya imperializminin əlindən qurtulacaqlar» deyir.

Pyesin sosial səbəbə deyil, sadəcə siyasi taktikaya dayanan bu inqilabçılıqı qırmızı senzuraya çox da xoş gəlməmişdi.

Bu, senzuraya görə Azərbaycan öz qüvvələri ilə və ictimai-iqtisadi motivlərlə sovetləşmişdir. Halbuki «Laçın yuvası»-nı tutan Azərbaycanlı kommunist oranı sadəcə olaraq imperializmin Şərqdəki səngərini daha yaxşı yıxa bilmək üçün tutur. İnqilab məqsəd ikən burada vasitə kimi göstərilmişdir.

«Şeyx Sənan» müəllifi Hüseyn Cavid Azərbaycanın sovet-

⁵⁵ Ləhcəsi

lənşdirilməsindən sonra bir çox mənzumələr yazır. Bunlardan mənsur «Topal Teymur» ilə mənzum «Peyğəmbər» sovet rəhbərlərini çox məşğul edir. Şairin bu iki əsəri oxucularda olduqca dərin təsir buraxır. Öncə oynanmasına icazə verilən «Topal Teymur» tamaşaçıları həyəcana gətirir. Dövlət teatrında pyes bir neçə dəfə oynanır. Əhali türklüyün ümumi qəhrəman tipi Teymurləngdən fəvqəladə dərəcədə məmnun və coşğun olur. Məsələn sonradan başa düşən bolşeviklər pyesin gös-tərilməsini qadağan edirlər. «sovet çörəyini yediyi halda tarixin panturanist tiplərini idealizə etməyə cəsarət edən» şairə qarşı sovet tənqidçiləri atəş püskürürdülər. «Topal Teymur» müəllifinə uzun zaman hiddətlənmiş hökumətin şiddətli cəzalarına qatlanmaq lazım gəlir. Onu sıxışdırırlar, qəzet sütunlarında tənqid edirlər.

Şairin ikinci əsəri nisbətən daha yaxşı qarşılanır. Lakin «Peyğəmbər» mənzuməsində də bolşevik məzhəbli marksizm əqidəçiliyi burada da az «küfr» tapmamışdı.

Bolşevizm şəraitində sənətkarlarımızın hansı üsullarla öz fikirlərini söyləməyə fürsət axtardığını göstərə bilmək üçün bu son dərəcə gözəl əsərdən bəzi parçaları nümunə gətirək:

«Peyğəmbər»də həzrəti-Məhəmmədin həyatı təsvir edilir. Mənzum dram olan bu pyes Bisət, Dəvət, Hisrət, Nüsrət adlı dörd pərdədən ibarətdir. Birinci pərdədə peyğəmbər, Hərra dağına çıxır. Burada ona vəhy gəlir. Cəzb olunmuş halda o bu sözləri söyləyir:

Öylə bir əsr içindəyəm ki, cahan
Zülmü vəhşətlə qovrulub yanıyır.
Üz çevirmiş də tanrıdan insan
Küfrü haq, səhli mərifət sanıyır.
Dinləməz kimsə qəlbi, vicdanı
Məhv edən haqlı, məhv olan haqsız...
Başcıdır xalqa bir yığın canı,
Həp münafiq, şərfəsiz, əxlaqsız,
Gülüyor nurla daima zülmət,
Gülüyor fəzlə qarşı fisqü fücür.
Ah, ədalət, hüquq və hürriyyət
Ayaq altında çeynənib gediyor

Peyğəmbərin bu bədbin həbsi-halındakı ⁵⁶ qaranlıq tablunu sovet tənqidçiləri, təbii ki, kapitalist və burjua aləminə aid edirlər. Lakin oxucu və ya

⁵⁶ Söhbət, ürəyini boşaltmaq

tamaşaçılar burada «kommunist cənnəti» içindəki reallıqları görürlər. Bir dəstə cahillərin ayaqları altında insanlıq haqlarını tandalayanlar onlar deyilmi? «İmansızlıqda həqiqət» və «biliksizlikdə mərifət» görünlər onlara hakim olan xamlar onların özləri deyilmi?

«Zülmü vəhşətlə qovrulub yanan» ölkə onların öz yurdlarıdır!..

Ümidsizliyə qapılan, düşüncəyə dalan Peyğəmbərin yanına Cəbrail gəlir. Ona qızıl cildli kitab gətirir və cəsarətləndirmək üçün deyir ki:

Əlverir səndə olsun əzmü səbat
Bu qaranlıq mühiti get parlat!
Həqqi anlat da olma heç məyus.

Cəbrailin bu təlqinlərinə uyan Peyğəmbər dəvətə başlayır:

Ən kiçik zərrə, ən böyük aləm
Tanrı eşqilə rəqs edib duruyor
İncə bir rəmzdir, o, çox mübhəm,
Hər böyük qəlb o rəmz için vuruyor
Yüksələn haqqa yaxlaşır ancaq
Onu duymaz sürüklənən həşərat.
Bir günəşdir o, möhtəşəm, parlaq,
Nuru heç dərk edərmə kor, heyhat!
Nərdə parlarsa haqq, şərəf, vicdan,
Eyilik, doğruluq, gözəllik, inan
Orda var sevgi, orda var iman.
Orda var şübhəsiz, böyük yaradan!

Daha sonra qızıl kitabı, yəni Quranı iqtibas edən Peyğəmbər deyir ki:

Ulu tanrı, o görünməz yaradan
Əmr edər yalnız ədalət, ehsan,
O, fəna işləri, fəhşiiyyatı,
Nəhy edər, varlığının isbatı
Bu təbiət, bu mələbətli fəza...
Onca birdir: ulu, zəngin, füqəra.

«Məhrumlar» məmləkətində, bir məmləkətdə ki, özünü heç bir şeylə göstərməyən bir gənc varlı bir ailəyə mənsub olduğuna görə cəzalandırılır, «Allahın varlı ilə kasıba fərq qoymadığı»ndan danışmaq nə böyük cəsarət, nə də məharət tələb edirdi. Lakin şairin əsl cəsarətini biz indi görəcəyik.

Peyğəmbər təbliğat apararkən təhqirlərə məruz qalır. Onun dişini sındırırlar, ələ salırlar. Döyülmüş və təhqir edilmiş Peyğəmbərin naümid bir çağında tarix rəmzi deyilən bir skelet səhnəyə çıxır və ona bir qılınc uzadaraq belə söyləyir:

İnqilab istəyirmisən, mənə bax!
İştə kəskin qılınc, kitabı burax.
Parlayıb durmadıqca əldə silah,
Əzilərsən, qanın olar da mübah.
Eyləməz yardım incə hikmətlər,
Quru söz: busələr, məhəbbətlər,
Əvət, ancaq qılıncdadır qüvvət,
Bundadır haq, şərəf və hüriyyət!⁵⁷

Peyğəmbər qılıncı əlinə alaraq deyir:

Əvət ən doğru, ən gözəl ayın:
Əhli-viddanə busə, xainə—kin!..

İndi sadəcə inandırmaq deyil məcbur etmək silahına da malik olan Peyğəmbər bir əlində «Allahın kitabı», o biri əlində isə polad bir qılınc aşağıdakı monoloqu söyləyir:

Bu qılınc, bir də bu mə'nalı kitab!
İştə kafi sizə... Yox başqa xitab,
Açar ancaq bu kitab el gözünü,
SİLƏCƏKDİR bu qılınc zülm izini.
haq, vətən, zövqi-səadət, cənnət
hər qılınc kölkəsi altında, əvət!..

İşçi sinfini qılıncı ilə qurulan dövrün fikri, şübhəsiz bolşevik zövqünü oxşayar, lakin yurdsevərlərin «qılınc kölgəsindəki vətən» anlayışı heç də əsl kommunistlərin xoşlanacaqları bir şey deyildir. Kommunist rejimi və istilasını altında əzilən Azərbaycan vətəninə azərbaycanlı şairin yaratdığı Peyğəmbərin dilindən söylənən vətən şüarının ifadəsi xüsusilə aydındır. Bu sözlər vətənpərvərlik mənasında işləyir.

⁵⁷ Bu şer parçasındakı son 7 misrəni şairin bu əsərinin çapında və həmin kitabın izahat hissəsində tapa bilmədik. (Hüseyn Cavid. Əsərləri, Üçüncü cild, «Yazıçı», Bakı, 1984).

Vətəni sadəcə sözdə sevmək kifayət deyil. Çünki hər hansı bir haqq kimi vətən də ancaq mübarizədə qazanılır. Böyük bir sənətkarlıqla yazılmış bu əsərdən Azərbaycan oxucusunun alacağı hissə məhz budur.

Yurdsevərlik bu əsərin təfərrüatında da özünü göstərir. Bir misal. Peyğəmbərə gülən yaramaz küçə uşaqlarının dilindən bu beytlər səslənir:

Deyir göydə bağçalar var,
Orda çiçəklər nur saçar.
İnsan mələk kimi uçar.
İstəməm, masaldır onlar.
Mən vuruldum yalnız sana,
Vətən! Ah, sevgili ana!
Dün bir quş gördüm yaralı,
Düşmüş yurdundan aralı
Dişlərdi köksünü çalı,
Söylərdi san hər məalı:
Vəhşi qartal qıydı mana
Vətən!.. ah, sevgili ana!..

Bu sözlərdə bolşeviklər, yəqin ki, komsomol allahsızlığı görürlər. Halbuki yurdsevər Azərbaycan, şübhəsiz, köksü dəlinən yaralı quşun şəxsində müqəddəs atəş məmləkətinin simvolu Prometeyi görür: Prometey keçmişdəki ikibaşlı çarlıq qartalının yerini tutan bolşevizmin oraq və çəkici tərəfindən parçalanıb didilir.

Hüseyn Cavidin qeyd etdiyimiz bu iki əsərindən başqa sovet dövründə yazılmış digər əsərləri də vardır.

Bunlardan «Uçurum»la «İblis»dən bir-iki parça vermək istərdik. «Uçurum»da İstanbulda baş verən bir əhvalat təsvir edilir. Rəssam Cəlal Parisə gedir, Anjel adlı işvəkar bir fransız gözəlinə vurulur, İstanbulda qoyduğu gənc qadını ilə uşağını unudur, bir qısqanclıq səhnəsi əsnasında qadının qucağındakı kiçik yavrusu balkondan düşüb ölür. Sonunda Anjel də onu tərk edir, kor-peşman qadınına dönür, əfv edilməsini istəyir və əfv edilmədiyindən özünü uçuruma ataraq həlak olur. Əsərin moralist və idealist qəhrəmanı Əkrəm Parisə getmək üzrə olan arkadaşları Cəlala istiqamət vermək diləyi ilə bunları söyləyir:

Əvət, bu çox gözəl düşüncə, lakin
Səyahətdən zövq alan bir türk için
Kırım yaylaları, İdil boyları,
Qafqaz dağları, şanlı türk soyları
Birər sərgidir, seyrinə doyulmaz
Gənc bir rəssam üçün dəyərsiz olmaz.

Cəlalin tablolarını seyr edərək məharət və bacarığına heyran qalan Əkrəm Peyğəmbər şairinin qələmlə təsvir etdiyi bir tablounun fırça ilə rəsmini çəkməyi arzulayır:

Mən öylə bir rəssam olsaydım əgər
Hicaz ölkəsinə eylərdim səfər.
Uğraşıb durardım bir xeyli müddət,
Bir çox düşüncədən sonra, nəhayət
Təsvir eylər idim gənclik çağında
Böyük Məhəmmədi hərra dağında.

Eyni motivi biz şairin əsərləri arasında müstəsna yer tutan «İblis»də də görürük. Bu əsərinde şair əsasən hürrriyyət və insani fikirlərin bir romantiki olaraq meydana çıxır. İnsanların lənətlərinə qarşı özünü müdafiə edən İblisin dili ilə insanlar arasındakı təzadı təsvir edir və adam övladının düşgünlüyünü və öz cinsinə qarşı canavar kəsildiyini göstərir. Əsərin İblis adından söylənən son monoloqunu birlikdə dinləyək:

İbl i s ! O böyük nə qədər calibi-heyrət!
Hər ölkədə, hər dildə anılmaqda o şöhrət,
Hər qülbədə, kaşanədə, viranədə İblis!
Hər Kəbədə, bütخانədə, meyخانədə İblis!
Hər kəs məni dinlər, fəqət eylər yenə nifrət
Hər kəs mənə aciz qul ikən, bəslər ədavət,
Lakin məni təhqir edən ey əbləhü miskin!
Olduqca müsəllət sənə, bil, nəfsi-ləimin,
Pəncəmdə dəmadəm əzilib qıvrılacaqsan,
Daim ayaq altında sönüb məhv olacaqsan.
Mənsiz də, əmin ol, sizə rəhbərlik edən var:
Qan püskürən, atəş sovuran kinli krallar,
Şahlar, ulu xaqanlar, o çilgün dərəbəklər,
Altun və qadın düşgünü divanə bəbəklər.
Mən hiylə quran tülku siyasilər, o hər an
Məzhəb çıxaran, yol ayıran xadimi-ədyan,
Onlar, əvət onlar sizi çeynətməyə kafi,
Kafi, sizi qəhr etməyə, məhv etməyə kafi...
Mən tərək edirəm sizləri əlan, nəmə lazım!
Heçdən gələrək, heçliyə olmaqdayım azim.
İblis nədir?

— Cümlə xəyanətlərə bais!..—

Ya hər kəsə xain olan insan nədir?

— İblis.

Ən qatı bir inqilabçı ədasiyla yazılan bu əsərində dahi şair onu tərk etməyən ana düşüncəsinə⁵⁸—milliyyət və türkçülük fikrinə xüsusi bir yer ayırır: Turanın qurtulması üçün yalnız qılıncın kifayət olmadığını bir qəhrəmanın dili ilə

Turanda qılıncdan daha kəskin ulu qüvvət,
Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət!..

deyə ifadə edir.

Bu mədəniyyət və urfan olmazsa, şairin söylədiyi bir türk zabitanın fikrincə türk ordusu:

İstərsə bütün Hindi də, Əfqanı da sarsın,
İstərsə bütün qarşı çıxan manei yıxsın,
Turanı basıb bağrına Altaylara çıxsın,
Mümkün deyil, əsla olamaz naili-amal,
Etdikcə xəyanət əli bu milləti pamal.

Ədəbi fəaliyyətinin sonlarına doğru Cavid yeni bir əsərinin nəşrinə müvəffəq oldu. Bu mənzum faciənin adı — «Siyavuş»dan görüldüyü kimi, məzmunu «Şahnamə»dən alınmışdır. Böyük İran şairinin bu məzlum qəhrəmanı, onun yaşadığı faciələr, müvəffəqiyyətsizliklər, təbiidir ki, Azərbaycanın romantik şairi tərəfindən istər zamanın tələbi və istərsə səhnə texnikası baxımından çox gözəl işlənmişdir. Liberal bir aristokrat tipi olan Siyavuşun xarakterik cəhətləri məzlumlara və yoxsullara acımaq, şəhvətə, zülm və zorakılığa qarşı nifrət bəsləmək hisslərini göstərən sızkilərlə çox gözəl qabardılmışdır.

Cavidin digər əsərləri kimi, «Siyavuş»da türk şerinin gözəlliyinin sirlərini bilən bir sənətkarın ifadə parlaqlığı vardır.

Rəqs edən gözəl qadının son dərəcə lətif nəğməsi:

Qayğısız baharın ilq busəsi
Tellərimə qondu zülmət uçarkən.
Sərxoş bülbüllərin o bayğın səsi
Oxşadı ruhumu güllər açarkən.
Yasəmən, nilufər, sünbül, bənəfşə
Mey sundular mana almas jalədən
Günəş uryan vücudumu əmdikcə
Bir tülə büründüm sanki lalədən.

⁵⁸ Əsas düşüncə mənasında

Lakin bu pyesdə biz lirik nəğmələrin yanında gözəl düzülmüş səhnələrin hər gəlişini müşayiət edən bir çox dərin mənalı fəlsəfi fikirlər də tapırıq. Oxucu burada hüriyyət üçün çarpışmağa çağıran coşğun xitablara rast gəlir. Kəndli üsyanlarının qorxubilməz gənc başbuğu⁵⁹ Altay arkadaşlarına aşağıdakı beytlərlə müraciət edir:

Zülmə qarşı dikbaş və məğrur olun!
Hüriyyət uğrunda çox cəsur olun!
Səadət pərisi gülməz qullara,
Munis olar ancaq dəmir qullara.

Bu bir dəvət ki, sosial və milli əsirliyin təmsilçisi olan Sovet hökumətinə qarşı dəfələrlə üsyan edən və əsərin yazıldığı zaman həqiqətən üsyan vəziyyətində olan indiki kəndli başçıları da iki əllə imza atarlar.

Bolşevik istilasının ilk dövrlərində Hüseyn Cavidə, nisbətən, daha yaxşı yazmaq və yazdıqlarını oxutmaq və dinlətmək müyəssər olur. Halbuki milli cərəyanın digər nümayəndəsi Cavad Axundzadənin işi bolşevik dövründə qətiyyənlə gətirmir. Əski bir «müsavətçi» olduğuna görə onu həbs edirlər. Mətbuat səhifələrində, ədəbiyyat qurultaylarında hər yerdən uzaqlaşdırılır və qovulur. Əsərlərini nəşr etmirlər və nəşr olunanları isə toplayırlar. Bütün bunlara baxmayaraq onun yazdığı parçalar əldən-ələ gələrək gənc kommunistlərin arasında belə yayılır. Gənc bolşevik şairlər öz yazdıqları şerlərini Cavadın tənqid və təqdirinə arz edəcək dərəcədə onun təsirinə düşürlər. Siyasi olmayan parçaları bəzən fürsət olduqda mətbuat səhifələrində özünə yer tapır. Bunların çoxu rəməzdir. Bu rəməzlər çəkist ruhlu tənqidçilər tərəfindən deşifrə olunub şairə hücum üçün bir vasitə olur. Cavad rəməzliyinin başlıca mövzusu Azərbaycan təbiətinin mənzərələridir.

Əyil Kürüm, əyil keç!
Dövrən sənin deyil, keç!

Başqa bir şerində Göy gölü təsvir edir. Gəncə civarında⁶⁰ bir yayla gölüne həsr edilmiş bu lirik şeri dinləyək:

Dumanlı dağların yaşıl qoynunda,

⁵⁹ Başçı, rəhbər

⁶⁰ Ətrafında

Tapmış gözəllikdə kamalı Göy Göl.
Yaşıl gərdənbəndi⁶¹ gözəl boynunda
Əks etmiş dağların camalı Göy Göl.

Yayılmış şöhrətin şərqə, şimala
Şairlər heyrandır səndəki hala.
Dumanlı dağlara gələn suala
Bir cavab almamış, soralı Göy Göl.

Tapılmaz dünyada bənzərin bəlkə,
Zəvvarın⁶² olmuşdur böyük bir ölkə,
Olaydı könlündə yaşıl bir kölgə,
Düşəydi sinənə, yaralı Göy Göl.

Sənin gözəlliğin gəlməz ki, saya.
Qoynunda yer vardır ulduza, aya,
Oldun sən onlara mehriban daya,
Fələk büsətini quralı, Göy Göl.

Kəsin eysü nu şu, gələnlər, susun,
Dumandan yorğanı, döşəyi yosun,
Bir yorğun pəri var, bir az uyusun,
Uyusun dağların maralı Göy Göl.

Dolanır başına göydə buludlar,
Bəzənmiş eşqinlə çiçəklər, otlar,
Öpər yanağından qurbanlar otlar,
Ayrılıq könlünü qıralı Göy Göl.

Bir sözün varmıdır əsən yellərə?
Sifariş etməyə uzaq ellərə...
Yayılsın şöhrətin bütün dillərə,
Olursa olsun qoy haralı, Göy Göl...

Çekist ruhlu sovet tənqidçiləri «Bir sözün varmıdır əsən yellərə, sifariş etməyə uzaq ellərə» beytində əks-inqilabçı bir rəmz görürlər. Cavad onların

⁶¹ Boyunbağı

⁶² Ziyarətə gələnlər

mühakiməsinsə «inqilab tərəfindən uzaq ellərə atılmış müsavətçi millətçilər» işarə etmək istəyirmiş. Cavada bir aralıq gürcü şairi Şota Rustavelinin «Pələng dərisi geymiş pəhləvan» adlı mənzuməsini şerhlə türkcəyə tərcümə etmişdilər sə də, sonralar onu tamamilə inkar etmiş, tərcüməsini də aradan götürmüşlər. Hüseyin Cavid kimi o da ziyalılara qarşı tətbiq olunan ümumi təmizləmə, qətlə⁶³ illərində Azərbaycan mühitindən uzaqlaşdırılmış, gedər-gəlməz bir diyara göndərilmişdir. Sibirin ucqar bir guşəsində, məhrumiyyət və səfalətlər içində əziz yurdunun yolunda qalan gözlərini əbədi olaraq qapayan böyük şairin bu vəhşət dünyasından qəti— əlaqə etdiyini⁶⁴ faciənin şahidi olan bir azərbaycanlıdan acılarla xəbər aldıq.

Bolşevik dövründən əvvəlki yazıçılardan sovet idarəsi altında ən böyük müvəffəqiyyət Cəfər Cabbarlıya nəsib oldu. Radikal düşüncəsi, yetişdiyi sosial sinif, əsasən məzlumların və nəsibsizlərin həyatından aldığı mövzular bolşeviklərin ona nisbətən yumşaqılıqla yanaşmalarına səbəb oldu. Onlar Cəfəri özlərinə «cığırdaş» sayırlar, pyeslərini şiddətli senzör dəyişdirməsindən, sonra olsa da həm nəşr etməyə, həm də oynanmağa buraxırlar. Onun qələmindən məharətlə yazılmış bir çox əsərlər çıxmışdır. sovet tənqidçilərinə görə o mövcud yazıçılar arasında kollektivist düşüncəsi ən çox mənimşəyən bir yazıçı kimi qiymətləndirilsə də, pyeslərinə verdiyi adların hamısı «Vəfalı Səriyyə», «Aydın», «Oktay», «Sevil», «Od gəlini», «Yaşar» və sairə fərdi xarakterdədir. Milli mühacirət nəşrlərində ədəbi cərəyanları yaxından izləyən yazıçılarımızdan Mirzə Balanın dediyinə görə individualizm və onunla bərabər liberalizm Cabbarlının bütün əsərlərində mövcuddur. Bu fikrə sovet tənqidçilərindən ciddi olanlara da rast gəlirik. son zamanlarda Bakıda nəşr olunan iki cildlik «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» də Cabbarlını təhlil edərkən qəhrəmanlarının «faciəvililiyi və hətta, anarxizmi» üzərində dayanmışdır. həqiqətən də «Aydın» teatr səhnəsini titrədən alqışlar içində fikrin, səyin, sənətin və insanın həqiqi şəxsiyyətini şərtləndirən bütün dəyərlərin hüriyyətini tələb edir. O, heç bir millətin başqa bir millət üzərində ağalığ etməsini istəmir. İstiqlal — bu ən böyük bir feyzdir. «Rədd olsun osmanlıların hicazdakı, ingilislərin hindistandakı və rusların da Azərbaycandakı ağalılıqları...»

«Oktay» həyatın hər sahəsində və xüsusilə mədəniyyəti səhətdə yaşayışın milliləşməsi üçün vuruşur. Aktyorların səhnəarxası yaşayışlarına aid bir əsər oynanır. Səhnə içində bir səhnə göstərilir. Burada türk qadını rolunu oynayan, lakin türk olmayan bir aktrisa naz edir və səhnəyə çıxmaq istəmir. Bu anda pyesin qəhrəmanı Oktay səhnəyə çıxır və hiddətli bir əda ilə tamaşaçılara bağırır: «Bir aktrisa da verə bilməyəsəksənsə, öl!..»

Müraciət müdhiş bir təsir bağışlayır. Tamaşaçılar arasından Gənc bir türk qızı çıxaraq səhnəyə gəlir və nazlanan aktrisanın yerini məharətlə tutur. Qeyri-adi bir təsir.

⁶³ Ümumi qırğın, ucdantutma qılıncdan keçirtmə

⁶⁴ Əlaqənin kəsilməsi, ölmək mənasında

Tamaşaçıların həyəcanı sözlə ifadə edilməsi mümkün olmayacaq bir dərəcədə!..

«Od gəlini»ni Cəfər «Çeka» həbsindən çıxdıqdan sonra yazmışdır. O, vaxtilə istər məmləkətdə, istərsə məmləkət xaricində səs salmış bir hadisəyə görə «müsavətlilər» qrupu ilə birlikdə həbs edilmişdi. Bu əsərdə atəşpərəst Azərbaycanın müsəlman-ərəb istilasına qarşı mübarizəsi təsvir edilir. Yeni sahiblər məmləkətin bütün zənginliklərini çapıb aparırlar. Neft dövlətin malı elan edilir. Ərəbistana daşınır. Azərbaycanlıları islam dinini qəbul etməyə məcbur edirlər.

Xalq üsyan edir. Gənc Elxan sevgilisinin baş örtüyündən düzəltdiyi bir bayraqla meydana atılır. Müdhiş bir mübarizədən sonra onu tuturlar, əsir edirlər və edamına qərar verirlər. Əlləri arxasında bağlı halda dar ağacının altında onu şəhadət kəlməsini oxumağa məcbur edirlər. O isə «bütün dünya desə də mən demərəm «La ilahə illallah» — deyər hayqırır.

Mənzərənin rəmziliyi göz qabağındadır. Tamaşaçılar üçün «ərəb» və «islam» sözləri yerinə «rus» və «kommunizm» sözlərini qoymaq mənanı aktuallaşdırmaq üçün kifayətdir.

Cabbarlı yalnız yazıçı deyil, eyni zamanda rejissordur. Məşhur musiqi professoru Qliyer onun «Şahsənəm» adlı mənzum pyesini nota çevirərək opera yazmışdır. «Qız qalası» mənzuməsi kimi, əsərlərindən bir qismi rusca ilə bərabər, Qafqaz dillərinə də tərcümə edilmişdir. Dramlarından başqa Cabbarlının şerləri və hekayələri də vardı. Cabbarlının dramaturquluğu Azərbaycan dramaturgiyasında mühüm bir mərhələdir. Tənqidçilərdən biri onun xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən o cümlədən belə deyir:

«Cabbarlı öz yaradıcılığında Azərbaycan klassik dramaturgiyasının ən gözəl cəhətlərini davam etdirməklə bərabər dünya dramaturgiyasının da nailiyyətlərindən faydalanıb. İbsen kimi aktual, qəti və cəsarətli, Şiller kimi üsyankar, Şekspir kimi əngin və rəngarəng, Qorki kimi ideyalı olmağa çalışan, öyrənən, arayan Cabbarlı Azərbaycan dramaturgiyasında sosial realizmin əsasını qoydu»

Aydın, Oktay, Elxan kimi qəhrəmanların da ətrafındakı insanlarda həyəcanlar oyadacaq xüsusiyyətlər vardır. Onlar alovlu sözləri ilə, açıq fikirləri ilə və cəsarətli hərəkətləriylə insanları sarsıdaraq arxaları ilə aparırlar. Fəlakət və cəfəzlərə baxmayaraq mübarizəyə gedən bu insanlar anlaşılmaz bir qüvvətlə bu rəhbərlərindən ayrılırlar. hətta qəhrəmanlar bunları işin təhlükəliliyi ilə tanış edib təhlükədən uzaqlaşdırmaq istədikləri zaman belə onlar özlərini gözləyən səfalara məmnuniyyətlə hazır olduqlarını bildirirlər. Cabbarlıda kişi qəhrəmanlar kimi qadın qəhrəmanları da yetkin tiplərdir. Onun əsərlərində Azərbaycan cəmiyyətindəki bütün məsələlər kimi qadın məsələsi də real bir şəkildə qoyulmuş və həll edilmişdir. Qız qalısındakı Durna mətanətli və namuslu Azərbaycan qızının şüurlaşdırılmış tipidir. Cabbarlının əsərlərindəki qadın surətləri passiv etirazdan başlayaraq aktiv protestə və sosial mübarizəyə qədər yüksəlir.

Cabbarlı dramlarının bir xüsusiyyəti də müsbət qəhrəmanlarının qüdrətini göstərmək üçün qarşılarına çıxan mənfi tipləri yetkin bir şəkildə və qüvvətli olaraq təsvir etməsidir ki, bununla şeytanlara qələbə çala bilən qəhrəmanların ilahi qüvvələri haqqı ilə təqdir və təsəvvür oluna bilsin. Ümumi iclas çərçivəsi içində, təəssüf ki, Cabbarlının əsər və tiplərinin təfsilini və təhlilini verə bilməyəcəyik.

O, gənc yaşlarında, qüvvət və enerji ilə dolu ikən, 1934-cü ilin sonunda vəfat etdi. Onu dövlət hesabına dəfn etdilər. Azərbaycan komissarları onun tabutu başında növbəyə durdular və bununla onun kommunist deyilən, kommunistliyi mənimsədiyini göstərmək istədilər. Kommunist olmadığını göstərən hadisələrdən biri də onun Moskvada toplanan ədiblər qurultayında söylədiyi məşhur nitqdır. Bu nitqində o, «həqiqi sənətkar və yazıçının şanına yaraşmayan sosial sifariş» üsulunun, yəni şairləri hökumət tərəfindən müəyyən mövzularda yazmağa məcbur edilmənin əleyhinə çıxmışdır.

Bolşevik istilasından əvvəlki məşhur adlarla bərabər sovet Azərbaycanında yaradıcılıq istiqalını göstərən yeni bəzi yazarlar da görürük. Belələrinə biz həyatı təsvir edən hekayə, novella və roman yazanlar arasında rast gəlirik. Bunlar əksər hallarda rəsmi sovet tənqidçiləri tərəfindən şiddətli tənqid edilir. Məsələn Sabit Rəhman adlı birisi tərəfindən yazılan «Vəfasız» romanı üzərində dayanaq. «Vəfasız»ın xülasəsi budur:

Yoxsul bir müəzzin ailəsinin qonşuluğuna sovet məmuru köçür. Məmurun səkkiz yaşlı pioner, yəni kiçik kommunist bir oğlu var. Yaramaz pioner qonşularına rahatlıq vermir. Müəzzinin bağçasında o, qırmadığı fidan, qoparmadığı budaq qoymur, hər şeyi alt-üst edir Müəzzinin ailəsi yeni qonşunun əlindən zara gəlir. Müəzzinin arvadı xəstələndi. Yeganə oğul işsizdir. Özü artıq qocadır, həyatının son günlərini yaşayır. Az-çox dəyəri olan bütün əşyasını satmışdır: müəzzinin ailəsi artıq sözün tam mənasında acdır. Nəhayət məscid də bağlanır. Həyat çıxılmaz bir vəziyyətdədir.

Günlərin bir günü həyətdən atılan bir daşla müəzzinin pəncərəsinin şüşəsi qırılır: bu daş xəstə yatağındakı qadının qəlbinə dəyir, qadın bir daha ayılmamaqla bayılır. Bundan son dərəcə mütəəssir olan ixtiyar, oğluna müraciət edərək deyir ki: «Oğlum Saleh, anan aslıqdan və pionerin atdığı daşdan öldü. Bir azdan mən də öləcəyəm. Nə qədər kədərli olsa da, ehtimal ki, sən də öləcəksən. Lakin, oğlum, iki gözüm, öz işimiz uğrunda şərəf və namusla ölək».

Bir az sonra ixtiyar müəzzin aqlını itirir. Yetim qalan Saleh iş axtarmağa başlayır. Müəzzin oğlu olduğu üçün onu hər yerdən qovurlar. Nəhayət, o, qonşudakı kommunist Sultanla tanış olur. Sultan bütün hallarda ona müti olmaq şərti ilə müdiri olduğu idarədə bir iş verir. Burada Saleh məmurlardan İncə adlı gənc bir qızla tanış olur. Sultanın eşqini rədd etmiş İncənin qüdrətli müdir tərəfindən təqib edildiyini öyrənən Saleh "bunu qıza xəbər verir. Bu «xəyanət»dən xəbər tutan Sultan Salehi öz himayəsindən məhrum edir, o, xidmətdən çıxarılır və müəzzin oğlu

olduğu üçün komsomoldan (yəni gənc kommunist təşkilatı) çıxarılır. Saleh yenə küçələrdədir.

Göy altında ona yer olmadığını düşündüyü ümitsiz bir çağında Saleh öz-özünə söyləyir: «Yeni rejim anamı öldürdü, atamı dəli etdi, məni isə hər hüquqdan məhrum etdi, qovdu. Nə etməli... hüquqlardan məhrum edilmiş bütün səfil məhrumların intiqamını almalı...» qərarını verir və kommunist Sultanın yanına gedir.

Görürsünüz ki, bu hekayədə sovet həyatı olduqca real bir şəkildə göstərilir. Təqib olunan insanın faciəsi təsvir olunur və təzyiqlərə qarşı mübarizə aparan qəhrəman tipi verilir. Göstərdiyi bu cəsarətli realizmi üçün sovet tənqidinin yazıçıya müdhiş hücumlar edəcəyini bilmək çətin deyildir. Bu tənqid ona «tərsinə realist» adını verir, «sinfli düşmən, xırda burjuva zehniyyətinin əsiri» elan edir. Bakıda çap edilən «Bakinski raboçi» qəzetinin ədəbiyyat tənqidçisinə görə (№125, 1934-sü il) yazıçı «ənənələrin toruna düşmüş, inqilabçılığa məxsus əhatədən məhrum bir zavallıdır». Bu tənqidçi «sovet rejiminin ədalətsizliyindən, anasının öldürüldüyündən, atasının dəli olduğundan və özünün də dilənçi halına düşdüyündən» bəhs edilən Salehə qarşı hiddət və kinlə doludur.

Sabit Rəhmanın öncə sovet təqdirini alıb hökumət mətbuatında çap edilən bu romanı kimi H. Axundlunun «Kələfin ucu» adlı romanı da öncə eyni şəkildə təqdir olunub dövlət tərəfindən nəşr edilir, mükafatlandırılır, sonradan «əks-inqilabçı və müsavətçi» ruhuyla zəhərlənmiş ideyalarla bulaşmış bir əsər kimi aradan götürülür. «Kələfin ucu»nda təsvir olunan qəhrəman bir kənd uşağı ikən Bakıya gəlmiş və burada inqilabçı proletar mühitində «əsil kommunist» olmaq əvəzinə «millətçilik» ruhuyla aşılanır. Bunu öncə hiss etməmiş sovet çekistləri sonra ayılırlar, əsəri də, müəllifi də aradan götürürlər.

1937-ci il radələrində bütün sovetlərdə olduğu kimi, Azərbaycanda da şiddətli təmizləmələr oldu. Qətliam dövrü deyilən bu illərdə Azərbaycandakı mədəni qüvvələr əsaslı surətdə təmizləndi. Azərbaycanın sovetləşdirilməsində mühüm rol oynayan yerli kommunistlərin belə boğazlandığı bu qanlı illərdə Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad kimi milli şairlərin də məhv ediləcəyinə şübhə yox idi. Onları və onlara bənzəyənləri meydandan götürdülər. Sadəcə qismən öldürməklə kifayətlənməyib, təmsil etdikləri ədəbi cərəyana da yeni bir istiqamət vermək istədilər. Türklük və türkçülük ideologiyası qoxuyan duyğu və düşüncələr kimi «türk» termini də qadağan edildi. İdeologiyadakı kommunizm kimi, terminologiyada da sovetizm hakim olur. Bu terminlərin islam və Avropa sistemindən rus sistemə keçilməsi və Azərbaycan dilində olmayan sözlərin yerinə ərəbcədən, farscadan və hətta qeyri bir türk dilindən deyil, ancaq rusca kəlmələrin qoyulması deməkdi. Böyük bir «sovet milləti» yaradılırdı. Çoxdilli sovet elləri bu millətin yüksək mənafeyinə xidmət edəsək, kiçik millətlər böyük rus milləti ilə birləşmək yolunda yüksələcəkdi. Hakim ruh bu idi. 1939-cu ildə türk xalqlarına tətbiq olunan bu mədəniyyət siyasətinin qəlbi tapıldı. Ərəb hərfli

sistemindən vaxtilə latın hərfliəri sisteminə keçirilmiş türk yazıları kirillica deyilən rus hərfliəri sisteminə keçdi. O gündən etibarən ideologiya da sözdə sovet ideali deyilən «böyük rus milləti və birləşmək» əsnasında yürüdülür

Bu dövrdən başlayaraq azəri və ya Azərbaycan türkcəsi yox, Azərbaycan dili, milləti və ədəbiyyatı vardır. Millət və dinin birləşməsindən yaranan mədəni mühit yox, yalnız kommunist ideologiyası və sovet vətənpərvərliyi vardır. Məhəlli və milli dəyərlər yalnız bu «müştərək və böyük vətən»in mənfəətinə uyğun gəldikdə sayılır və sevilir, əks təqdirdə əzilir və öldürülür.

Azərbaycan ədəbiyyatı indi bu şəraitdə yaşamağa məcburdur. Bu məcburiyyətlər və təzyiqlər nəticəsində ayaq üstə durmaq istəyən bir yazıçı, ədib və şair təsadüfi deyil ki, tarixcə bağlı olduğu islam və türk ideallarından üz çevirəcək, mədəni dünya ölçülərinə xor baxacaq və hətta 1939-cu ildən əvvəlki illərdə yazılan sovet Azərbaycanı ədəbiyyatının əsərlərini belə rədd və inkar edəcəkdir. Necə ki, əsil sovet dövründə yetişən və bir kommunist ədib və şair olaraq şöhrət qazanan adamlar belə əvvəlki yazılarından imtina etmişlər, «böyük» Stalinin iltifatını qazanmaq və kökslərinə Lenin ordenini taxmaqla karyera düzəldə bilmək üçün Səməd Vurğun kimi əski şerlərinin öldüyünü elan etmişlər.

Buna baxmayaraq Azərbaycanın potensial mədəni qüvvələrinin fəaliyyətdən qalmadığına şahid oluruq. Sovet vətənpərvərliyinin kadrları içində belə Azərbaycanın özünəməxsus potensialı öz təsirini göstərməkdə və varlığını isbat üçün çalışmaqdadır. Son illərdə bir çox tərcümə ədəbiyyatı nümunələri yaranmışdır. Şərq və Qərb klassiklərindən bir çoxu Azərbaycan dilinə çevrilmişdir. Bunlar arasında Nizaminin bütün əsərləri, rus şairi Puşkinin «Yevgeni Onegin», gürcü şairi Şota Rustavelinin «Pələng dərisi geymiş pəhləvan» mənzuməsi mənzum olaraq türkcəyə tərcümə edilmişdir. Tərcümə əsərlərindən başqa orijinal əsərlər də yazılmışdır: bunlar arasında yuxarıda haqqında danışdığımız Səməd Vurğun Stalini idealizə edən əsərlər yanında bir də «Vaqif» adlı mənzum dram yazmışdır. «Vaqif» XVIII yüzillikdə yaşamış məşhur Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqifin həyat və əsərlərindən ilham almaqla yazılmışdır. Ümumi sovet vətənpərvərliyinə rəvac verən son rus əsərlərindən öyrənməklə Azərbaycan vətənpərvərliyinə rəvac verən bu pyes çağdaş Azərbaycan səhnəsinin ən uğurlu əsəri sayılır. Səmədin dili, şairlik qüdrəti və vətənpərvərliyi necə anlaması haqqında bir fikir yaratmaq üçün onun bu mənzuməsindən bəzi beytləri birgə gözdən keçirək:

Şair Vaqif, məlum olduğu kimi, Ağa Məhəmməd şah Qacar ilə müharibə edən Qarabağ xanının vəziri idi. Pyesə görə, Qarabağ xanı məğlub olmuş, Məhəmməd şahın keyf məclisi qurulmuşdur. Vaqif tutularaq onun hüzuruna gətirilir. Şair içəri girərkən Qacara baş əymir.

Q A C A R — Aha, baş əymir hüzurumda bu!...

ŞEYX — Yoxdur vicdanında qanun qorxusu.

Q A C A R — (Vaqifə) — Şair, hökmdarın hüzurundasən.

V A Q İ F — Bunu sizsiz belə düşünürəm mən.
 Q A C A R — Bəs baş əymədiniz?
 V A Q İ F — Əymədim, bəli!
 Əyilməz vicdanın böyük heykəli...
 QACAR— Qılınclar toqquşub iş görən zaman
 Neylər dediyiniz quru bir vicdan?
 VAQİF —Vicdan dedikləri bir həqiqətdir —
 Beşiyi, yuvası əbədiyyətdir...
 Q A C A R — Bəs zindan necədir, qaranlıq zindan?
 V A Q İ F — Soyuq məzara da zinətdir insan...
 Q A C A R — Aha, sınıyırdım idrakinizi,
 Doğrudan bir şair görürəm sizi.
 Xoşbəxt xəlv eləmiş sizi yarıdan!
 V A Q İ F —Dünyada qalacaq yalnız yarıdan!..
 QACAR — Çox gözəl, çox gözəl, inanın ki mən
 Sizin ruhunuzu sevdim ürəkdən.
 Göylərə baş çəkən bu şanlı saray,
 Göylərin büsəti o ulduz, o ay, —
 Sizə tapşırılsın bu gündən gərək
 Ancaq bir şərtim var...
 V A Q İ F — Buyurun görək!
 Q A C A R— Gərək fars dilində yazsın sənətkar.
 V A Q İ F - Farsın Xəyyəmi var, Firdovsisi var,
 Nə çoxdur onlarda böyük sənətkar.
 Azəri yurdunun oğluyam mən də,
 Az-az uydururam yeri gələndə.
 QACAR —Yaxşı, gəl əl götür bu inadından,
 Bu qədər naşüktür olmasın insan!
 V A Q İ F — Aldada bilməmiş dünyanın varı
 Bir məslək eşqilə yaşayanları!
 Mən ellər bağında azad bir quşam,
 Mənsəbə, şöhrətə satılmamışam!..
 VƏZİR — Yaxşı da... Çarılıq kiçik bir ölkə
 Böyük Firdovsilər yaratdı bəlkə?..
 VAQİF—Dayan,.. bu bağçanın hər bir bucağı
 Neçə çiçək, neçə güllər bitirmiş.
 Sizin güldüyünüz çoban torpağı
 Nizamilər, Füzulilər yetirmiş.⁶⁵

⁶⁵ Müəllif bəzi parçaları ixtisarla vermişdir.

Son illərin məhsulu olan bir mənzumə üzərində də dayanmaq istərdik. 700 misradan ibarət bu mənzumə heca vəznində yazılmış bir poemadır. Klassik dastanlar üslubunda, Dədə Qorqud dastanlarının rəng və ahəngi ilə yazılan və Azərbaycan şivəsi və ədəbi zövqünün xüsusiyyət və ünsürlərini daşıyaraq ənənəvi həyat tablolarını canlandıran bu dastan:

«Şah İsmayıl dövründən
Təbrizin Qəmərindən
Sizə bir nağılım var,
Qulaq asın, a dostlar!» —

sözləri ilə başlayır.

Cəfər Xəndan imzasını daşıyan müəllifin bu əsərinin qısaca məzmunu belədir:

Şah İsmayılın toyudur. Bu münasibətlə Təbrizə dünyanın hər tərəfindən gəlmişlər. Hindistan şahzadəsi də bunların arasındadır. Bütün şəhər şahənə toy münasibəti ilə əylənir. Meydanda gənc oğlanlarla qızlar cıdıra çıxırlar. Cıdırın diqqəti çəkən ən parlaq ulduzu gənc və gözəl bir qızıdır:

Onun adı Qəmərmiş,
Günəşdən nur əmərmiş.
Aya baxma deyərmiş
Günə baxma deyərmiş...

Hindistan şahzadəsi bu «Ləkəsiz Azərbaycan ayı»na vurulur. «Ləkəsiz ay» təbiri şairindir:

Qəməriylə öyünür,
Göydəki kəhkəşanlar.
Təbriz deyir: mənim də
Yerdə bir Qəmərim var.
Əgər ləkəlidirsə
Göyda ayın yanağı:
Ləkəsiz ay doğurmuş
Azərbaycan torpağı!

Qəmərlə şahzadə nişanlanırlar və birlikdə Hindistana gedirlər. Təbrizin Qəmərlə vidalaşması səhnəsi çox canlıdır.

Qəmər ayrılan zaman
Ona Təbriz uzaqdan:

Getmə, getmə deyirdi,
Dəvə zıncırovları
Həzin-həzin çalırdı
Göy məsciddən göylərə
Zil azan ucalırdı.
Qəlbində Azərbaycan
Qəmər getdi uzağa
Kim bilir, dönəcəkmə
Bir də doğma torpağa?!

Hindistanda Qəmər in həyatı naz və nemət içində keçir. Şahanə həyat yaşayır, lakin ruhu iztirabdadır. Vətən ayrılığı ona rahatlıq vermir:

Başqa bir aləm varmış
Vətən adlı sevgidə
Unutdurur hər şeyi
Qürbət eldə bu sevgi,
Canlanır hər çiçəkdə
Hər bir güldə bu sevgi.
Vətən eşqi əzizdir,
O hər şeydən ucadır,
Onun şanlı tarixi
Tarixlərdən qocadır!

Gözləri daima vətən yolunda qalan, qəlbi həsrətlə yanan Qəmər, Hindistandakı sarayın pəncərəsindən baxarkən o tərəflərdən gələn bir karvanın keçdiyini görür, adam göndərərək sarvandan bir xəbər öyrənmək istəyir. Gətirilən xəbər qorxuncdur. Azərbaycanı düşmən orduları tutmuşdur. Təbriz küçələri səngərə çevrilmişdir. Yurdun gəncləri aslan kimi çarpışırlar. Evlər, obalar atəş içindədir. Qəmər nə etsin. Qanadı olsaydı, oraya uçardı. Dərdini kimə açsın. Hər şeyi var, amma azadlığı yoxdu O get-gedə daha çox kədərlənir, az qalır dəli olsun. Kədər və ümidsizlik içində

Nə vaxt qurtulacaqdır
Bu əzablar, ilahi?! —
Nədir səndən küsməyən
Bir ürəyin günahı?!
Məgər sən in vətənin
Yurdun, yuvan yoxmudur?!

— deyə Allaha sitəmli bir dillə müraciət edir. Vətən sözü Qəmər in dilindən düşmür. Fikri də, zikri də vətəndir. Bir gün yuxusunda özünü Azərbaycanda görür:

Təsəllidir yuxu da,
Gördü Qəmər yuxuda:
Azərbaycana gəlmiş.
Elə bildi təzədən
Doğub cahana gəlmiş.

Qəmər nəğmə oxuyur,
Oxuduğu söz budur.
«Gülüm, Vətən yaxşıdır,
Köynək kətan yaxşıdır.
Qürbət cənnət olsa da
Yenə Vətən yaxşıdır».

Qəmər görür rəyada
Arzusuna çatıbdır:
Sevgilisi tutubdur
Onu cıdır düzündə
Sevinc gülür gözündə.
Qucaqlayır yarını,
Ömrünün baharını
Onu Azərbaycana
Vətən deyib qalırlar
Burda məskən salırlar.

Lakin Qəmər sərsəm vəziyyətdə diksinərək oyanır, bütün bünların bir yuxu olduğunu görür və qəhrindən boğazı düyünlənir.

Əl atır qələmdana
«Apar Azərbaycana»
Sözlərini yazır o
Sonra dərin bir yuxu
Alır onu qoynuna
Ölüm hökm edir ona
Yüz məşvərət etdilər
Saraydakı həkimlər,
Fəqət verən olmadı
O mərəzdən bir xəbər
Neçin Qəmər gülmədi?

Saray əhli bilmədi:
— Bülbül çəmənsiz olmaz,
İnsan vətənsiz olmaz!..

Sovet idarəsi altında hər növ məhrumiyyətlərə, maneələrə və cəllad tədbirlərinə baxmayaraq milli hiss ilə yurdsevərlik şüurunun nə kimi həmlələrlə qarşılandığını və nə şəkildə inkişaf etdiyini olduğu kimi izah edə bilmək üçün müstəqil bir konfransa ehtiyac var. İndi isə 1933-cü ildə Bakıda nəşr edilmiş «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi»nə yazılmış müqəddimədən bir neçə sətri nümunə gətirməklə kifayətlənirik:

«Vətən və xalqa dərin sevgi və hörmət bizim ədəbiyyatın ən nəsib xüsusiyyətlərindən biridir. Xalqını göz bəbəyi kimi sevən ondan ayrılmağı özünə ölüm hesab edən böyük demokrat Həsən bəy Zərdabi yazmışdır: «Bir gün gimnaziyanın direktoru mənə məlum eylədi ki, sərdarın hökmünə görə gərək mən Yekaterinedar şəhərinin gimnaziyasına müəllim gedəm, ona görə mən ərizə verib qulluqdan çıxdım. Çünki mən Bakıdan çıxıb müsəlman işlərindən kənar olmağı özüm üçün ölüm hesab edirdim».

Sovet senzurasının icazəsi daxilində Azərbaycan yurdsevərliyindən ancaq bu qədər bəhs edilə bilər. Bundan artığına, hələ qırmızı rus istilasına qarşı yönəlmiş həqiqi yurdsevərliyə qətiyyənlə meydan verilməz. Qüvvəsini məmləkətin tarixi və milli ənənələrindən alan bu cərəyanın əlamətlərini bizə sovet əsirliyinin tam mənzərəsini yaradan gizli şərlər verirlər. Budur, faciələrə uğrayaraq faciələrlə dolu həyatından bezmiş, nə üçün doğulduğunu özü-özündən soruşan şair:

Nə yazayım artıq yurduma dair,
Düşmən zəhər salır, dostlar gizlədir...
Bilməm ki, yurdunu sevən bir şair,
Neçin də bir cani kimi gizlədir.

Yolu kəsmədim mən, qaçaq olmadım,
Qurulu bir həyatı pozmadım
Dostu arxadan bıçaqladım
Heç qətlə fərman yazmadım mən ki...

Bəs neçün qəribəm bu doğma eldə
Məhbəsmi dörd yanım, mən ki, boğuldum:
Məlun bir zamanda, məhkum bir eldə
Bu yerdə mən neçin şair doğuldum?..

Şairi boğan bu havasızlıq daha böyük təsirlə qadın şairin rıqqətli qəlbini titrədir. Onun duyduğu əzabı bir «hicran» adlı parçada görürük:

Bir solğun çiçəyəm, bir sarı yarpaq
Candan şikayətkar, canandan iraq,
Çıxdım ki, yollardan alayım soraq.
Xəbər verən yoxdur, sorma dedilər!

Ayrılınca hilal qaşlı yarımndan,
Mən yaslara batdım, geymədim əlvən.
Düşünüb o ulduz gözləri hər an,
Ağlarkən, özünü yorma dedilər!

Mənim göylərimdən günəş çəkildi
Parlaq həyatıma zülmət töküldü:
Vərəmli qəlbimə oxlar tikildi,
Qoy axsın qanları, sarma dedilər!

Günəşim bir daha doğmayacaqmı?
Vəhşi qaranlığı boğmayacaqmı?
Kölgələri şəfəq qovmayacaqmı?
Sordum, ümidini qırma dedilər.

Milli Azərbaycan öz bağrından fədakar müşahidlər yetişdirir. Qəhrəmanlıqla ölməyi şərəfsiz yaşamaqdan üstün tutan bunlar kişi kimi savaşıq və itirilmiş hüriyyətlə istiqlalın geri alınması uğrunda sovet zindanları ilə uzaq Şimalın buzlu sahillərini saysız qurbanlarla doldururlar. Bu igidlər arasında şahənə həyəcanlarla yaşayan istedadlı gənclər az deyildir. Bu məhbus şairlər haqqında vaxtı ilə Bakıdan gələn mühacirət nəşriyyatında nəşr edilmiş bir məktubda təfəsilat verilmişdi. Milli düşməne qarşı kin və mübarizə ruhu ilə qabaran bu canlı parçalar arasında diqqətəlayiq bir şərləşmə vardır. Məhbuslardan biri edamlar və işgəncələrə məruz qalan məhbusların qorxunc vəziyyətini «Yazma!» adlı şerdə belə təsvir edir:

Görürəm, qanlı qaranlıqların
Zülmə baş əydirən alçaqlıqların
Ölümdən yaptığı qorxunc bir varlıq
Əlləri qazmada dərin məzarlıq.
Hayqırmaq istədim: «məzarçı qazma.
Qazma, yaşayırəm, ölməmişəm mən!..
Qəlbim, qanım istidir səninkindən
Ümidim böyükdür, gömülməz, qazma!
Kiçikdir mənimçin aldığı ölçün,
Bu məzarı öz boyuna biçdin!

Boş yerə yorulma... göy yerə sığmaz!»
Ancaq...
Susdurur səsi qaranlıqların
Qan köpürən öskürəkli nəfəsi...
Cınladır afaqı bir bayquş səsi
Acı bir fəryadla bağırır: «Yazma!»

Məhbus şairlə zindanda əzab çəkən arkaşağı özünə «Yaz!»
— deyə müraciət edir:

Üfüqdə duyulan bayquşun səsi
Qulaqlar çınladar, ruhlar hırpalar,⁶⁶
Qaranlığın qan donduran nəfəsi
Bəzən bizi belə qorxuya salar.
Əvət, söylədiyən alçaq qatillər,
Hər yerə soxular, hər yeri gəzər
Yıxar, yaxar, boğar, yıxdırar, əzər!
Bəlkə hər şey edər, lakin o şeytan
Bir cənnət var, orda bir şey edəməz.
O cənnət ideal, bəkcisi⁶⁷ iman,
İman olan yerdə şeytan yaşamaz!

Millətin parlaq gələcəyinə böyük ümidlər bağlayaraq hürriyyətə susamış, mübarizə həyəcanının gərkinliyini daşıyan bu igidlərin əsil qəhrəmanlığı ilə bizi həqiqi mənada tanış edən şer bolşevik senzurasından azad olaraq mühacirətdə nəşr edilən Azərbaycan ədəbiyyatıdır. Bu ədəbiyyatda,

İstiqlal, o yaşayan millətin qəlbində can,
İstiqlal, o səadət, həyat, zəfər, şərəf, can,
İstiqlal, o sönməyən müəbbəd bir məşalə,
Könüllərdə tutuşur, gözlərdə sönsə belə.

deyən Gültəkin adını daşıyan alovlu şairin yazıları xüsusi bir yer tutur. Gültəkinin şerlərində biz həqiqi milli-inqilab mübarizəsinin nəşidələrini⁶⁸ görürük. Mübarizənin ədalətliyinə və qələbə ilə nəticələnməsinə bağlanan ümid, Gültəkində adətən dini bir mahiyyət alır. Gültəkin şerlərinin təfsilatı ilə

⁶⁶ Əzab vermək

⁶⁷ Keşikçi

⁶⁸ Beyt və ya misra

araşdırılması bizi çox məşğul edir, vaxtımız və iclasımızın çərçivəsi buna imkan vermir. Bir neçə misalla kifayətlənirik, düşünürük ki, bu bir neçə misallada Gültəkinin yaradıcılığı haqqında müəyyən fikir yarana bilər.

Onun milli istiqlal və milli bayrağa müraciət etdiyi bir şer:

Hür dedim özümə, zəncir qıraraq,
Get də kəməndini cəhənnəmdə yak!
Yurdumun müəbbəd nigahbanıdır
Asırlar altından yüksələn bayraq!

Bayrağımız ölməz, ölərsə əgər,
Torpağın altına köçər ölkələr.

Azəri qanıyla yuyundun, yetər
Etdiyin Neronun zülmündən betər...
Bir zəhər sunsa⁶⁹ da, əməl doğrudu
Türklüyün qəlbinə vurduğun neştər.

Qaldıqca ruslarda diyarım mənim
İntiqam alacaq şüarım mənim!

Azəri oğluyam, adımda şan var,
Damarlarımda zülmə hayqıran qan var:
Məni öksüz⁷⁰ sanıb kükrəmə, düşmən,
Bax, arxamda haqqı sevən cahan var.

O cındır bayrağın əlbət solacaq,
Azərbaycan yenə mənim olacaq!

Qurtuluş, ey nazlı, sevimli pəri,
Könüldən vurğundur sənə azəri,
Dişimlə qıraram bir gün gələr də
Bağrına saplanan qanlı xəncəri.

Yaşa, ey həsrətlə doğan istiqlal!
Yaşa ey türk, yaşa ey gözəl hilal!

⁶⁹ Təqdim etmək, uzatmaq

⁷⁰ Yetim

Gültəkinin yanında milli mühacirət şəraitində yaşayan və yurdsevərlik ideyalarını tərənnüm edən başqa şairlər də vardır. Bunlardan Sənan və Yayçılı Kərimi göstərə bilərik. Budur, Sənanın «İstiqlal şəhidlərinə» müraciət etdiyi bir parça:

Məşhədində nə daş, nə məzarın var,
Qara torpaqlardır qanlı kəfənin...
Həsərlə can verdin ah və zərin var,
Uyu ağuşunda yanıq vətənin...
Analar! Dindirin həp göz yaşını,
Qoymayın onlara məzar daşını...
Onlar yüksəlmişlər başqa aləmə
«Ölürük, yaşasın istiqlal» — deyə.
Qalxın, ey mələklər, bir ləhzə susun
Süsləyin əflakı salama durun.
İstiqlal ediniz canfədaları
Qanlı qələbəylə şühədaları...
Siz ey gözəl yurdun qoynunda yatan
Şühədə! Yolunuz sevgi izləri...
Hərərətli eşqin zəhrini dadan
Nəsil unutmayacaq əlbət sizləri!

Yayçılı Kərim Anadolu istiqlal hərbi zamanı Şərq komandanlığı tərəfindən himayə edilən azərbaycanlı yetim uşaqlar arasından yetişmiş gənc bir şairdir. Hələ uşaqkən yaşadığı faciələrlə duyduğu izzirab bu içli⁷¹ şairi həsrət və izzirab hissləri ilə canlandırmışdır. Bunu biz onun Araz çayına müraciət etdiyi bir şeirindən görürük:

Suyundan son ayrılıq damlasını içərkən,
Tutuşmuş bir od kimi bağrımı yaxdın, Araz,
Birər damla qan idi gözlərimdə birikən⁷²
Çox acı xatirəylə könlümə axtın, Araz!

Bir zamanlar nə coşqun, nə qədər şən axardın,
Köpürən sularınla dağı, daşı yarardın.
Söylə: büllur suların nədən belə bulandı?..

⁷¹ Həyacanlı

⁷² Toplanan yığışan

Sən ki günəşdən parlaq, aydan bərrəqdin, Araz!

Çoxdandır ayrılmış q ana-ata yurdundan,
Fələk cananı almış aşuqlərin qoynundan.
Söylə, yoxmu bir xəbər o dərdli anamızdan?..
Sən də mi könlümüzü sonsuz buraxdın, Araz!..

Ədəbiyyat bir millətin ruhunu əks etdirən ən gözəl aynadır - deyirlər. Bu tərifi baxımından yuxarıdakı iqtibas etdiyimiz materiallar bizə kommunizm ölkəsində, qırmızı istilanın milli hissi öldürdüyünə dair söylənən bəzi bədbin hökmlərin mübaligəli olduğunu göstərir.

Həyat meydanına partlayışlı günlərdə atılan və sovet istilasından qaçaraq indi mühacirətdə olan Almas Yıldırım vətənə bağlılıq hissini «Qürbətdə» adlı şerində coşğun bir ifadə ilə anlatmaqdadır:

Mən torpağı atəşlə yoğrulən bir diyarın,
Doğdum yad çəkmələrlə, tapdanan yaxasında
Ömrümü udub keçən hər qışın, hər baharın,
İçində mən ağlaram yalnız onun yasında.

Basdığın hər torpağın qoy cənnət olsun yeri
Mən onu bircə anda adlayıb keçəcəyəm
Getsin də buz bağlasın hər bir çəşmənin gözü
Mən yenə o içdiyim ağunu⁷³, içəcəyəm.

Gəlsin hər çiçək mənə versin baharı müjdə,
Könlümdəki dağların getməz başımdan qışı...
Mən edəməm eşqimə yad bir məbəddə səcdə,
Burax, getdiyim yolun tufanlar olsun eşim⁷⁴.

Mən qürbətdə ölərsəm, qəlbinə salma çilə,⁷⁵
Söylə dostlar gömməsin nəşimi torpaqlara...
Yaxaraq vücudumu kül edib verin yelə
Bəlkə bir zərrə alsın rüzgar bizim dağlara?

Yox, mən ölmək istəməm, görmədən doğma yurdu,
Mən orda ağlamışam, mən orda güləcəyəm.

⁷³ Zəhər

⁷⁴ Yoldaş

⁷⁵ Əzab, iztirab

Elə et, sevinməsin Kremlin vəhşi qurdu,
Mən tufanla doğmuşam, tufanla öləcəyəm!..

Bu ruhda və bu inamda nə qədər gənc qüvvələr müxtəlif sovet zindanlarında məhv olurlar. Zülm görmüş bu azərbaycanlı qardaşlarına ithaf etdiyi gözəl bir şeirinə şair Gültəkin «Buzlu cəhənnəm» başlığını vermişdir. Bu dinləyəcəyiniz şairin şah əsəridir:

Sibiryaya, ey soyuq və qorxunc dəniz
Şimalın köksündə uyuma səssiz,
Qalx, bir müsafirin gəldi, diqqət et:
Sənə hədiyyələr gətirdi — vəhşət!..

Əlinin buzunu eşqlə ərit,
Çıx, acıyan qəlblə qucağımı aç.
Hədiyyən bir dəmət⁷⁶ saralmış igid
Həmsi bitkin⁷⁷, həmsi xəstə, həmsi ac.

Sən ey bu gün yalnız qatilin deyil,
Haq deyən başın da qəbri olan yer:
Bu solğun dəmətin önündə əyil,
Ona ölüm vermə, həyat və ruh ver!

Düşün ki, həpsini düşmən soldurmuş..
Hicran qəlblərinə bir damğa vurmuş..
Onları yollamış bədbəxt bir diyar,
Qəlblərində kədər, gözlərində nəm,
Onları incitmə, yetimdir onlar,
Ey soyuqla yaxan buzlu cəhənnəm!

Söylə tapındığın məbudun qışa,
Qucağında çılpaq uyuyanlar var.
Acısın məhv olan bu yaşayışa,
Dinsin qasırğalar, həp fırtınalar...

Soyuğun altında bir yumaq kimi,

⁷⁶ Dəstə

⁷⁷ Gücdən düşmüş

Gömlüdüyü qara,
Rüzgarların ilıq bir bucaq kimi,
Açılsın onlara.

Of... bu boğucu qaranlıq
Hardan endi gözəl yerə?!
Tıxandı hər nəfəs artıq,
Sanki boğuluyor kürə...
Bulanıq bir yerin kirli yaxası⁷⁸
Yerdə sürünüyor iştə Tundra...
Sibirya, Sibirya... əvət Sibirya:
Təbiətin o bir zalım cəkəsi...⁷⁹

Nənə!
Yenə
Nələr düşündün ki, doldu gözlərin?
Rahatsızımı yoxsa sənin də yerin?
Yoxsa oğlunumu sən xatırladın?
Yox... onu düşünmə, indi övladın
Buzlu üfüqlərin qucağındadır,
O, ən əməlpərvər bir çağındadır:
Əmdikcə soyuğu, «yenə ver» deyir:
Qəlbindəki alov bax, nələr deyir:
Sıl göz yaşlarını, dur, gözlə onu
Hər donduran qışın bahardır sonu!..
Və sizə, ey ölümün qorxunc yolunda
Dəmir addımlarla yürüyən gənclər!
Siz ey bir taleyin gizli qolunda
Yürürkən bəxti də sürüyən, gənclər!
Uzadın siz mənə əlinizi,
Təbrik eyləyim mən, igidlər sizi!
Baş əymədiniz siz haq yeyənlərə,
Dediniz yaşamaz azəri haqsız,
Sizi kəsmək üçün enən xəncərə
«Hürriyyət istərik» — deyə yazdınız!
Səlamət yoludur istədiyiniz yol,
Günəşlər doğacaq izlərinizdə.
Yalnız deyilsiniz, yoldaşınız bol,

⁷⁸ Yer, sahil

⁷⁹ Lovğa

Bir imanlı millət var yerinizdə.
Düşmən saldırsa da dörd yandan sizə
Qorxmayın «qurtuluş çox mahal» deyə,
Biz də gəlirik o yoldan sizə
İstiqlal, istiqlal, istiqlal, —deyə!

Dünya tarixinin xülasəsi haqq ilə batıl, hüriyyətlə əsarət mübarizəsinin bir ifadəsidir. Bir yandan hüriyyət və demokratiya o biri yandan isə totalitarizm ilə kommunizm cəbhəsinə ayrılan bu günkü dünya mənzərəsi həmin mübarizənin yeni, böyük qarşılaşması deməkdir. Bu, bəlkə də son qarşılaşmadır. Bu mübarizədə həqiqi ədib və şairlərin vicdanına tərcüman olan böyük şərhçilərə görə vətən, hüriyyət və istiqlal ideallarına bağlı qaldığını güclü surətdə elan edən milli Azərbaycan türklüyünün yeri çoxdan təyin olunmuşdur. Müqəddəratını hüriyyətsevər millətlərin və mədəniyyət dünyasının müqəddəratı ilə bağlamış Azərbaycan hüriyyət və demokratiya cəbhəsinin son və qəti zəfərinə əsla şübhə etməz! Duyduğu min bir izzətdən sonra arzuladığı hüriyyət və istiqlalına qovuşacaq, şair Gültəkinin bu beytini zəfər sevincləri içində təkrar edəcək:

Sən bizimsən, bizimsən, durduqca bədəndə can,
Yaşa, yaşa, çox yaşa, ey şanlı Azərbaycan!..

Çağdaş Azərbaycan tarixi

Xanımlar, bəylər!

«Azərbaycan mədəniyyəti birliyi»nin inzibati şurası «Azərbaycan tarixi Birinci Dünya müharibəsindən zamanımıza qədər» mövzusunda bizdən bir məruzə⁸⁰ istəmişdi. Qısaca, çağdaş Azərbaycan tarixi deyə biləcəyimiz bu mövzuda bir söhbət etmək üçün 28 may gününü seçdim.

Milli Azərbaycan Respublikasının qurulduğu 1918-ci ilin 28 mayı qədər çağdaş Azərbaycan tarixinin ünlü bir günü yoxdur. Çağdaş Azərbaycan tarixinin ibtidasını on doqquzuncu əsrin başlanğıcından sayə bilərik. Bu tarixdən bəri Azərbaycan cəmiyyəti düşdüyü çətin şəraitə baxmayaraq orta çağların əsaslarını zehniyyətlərindən sıyraraq çağdaş mədəniyyətə doğru getmişdir. Həmin tarixdə, bir neçə feodal xanlıqlar halında istilaya uğrayan Azərbaycan 1918-ci ilin 28 mayında beynəlxalq həyat səhnəsinə tək bir millət olaraq çıxdı və respublika şəklində qurduğu dövlətin istiqlalını bütün cahana elan etdi. Çağdaş Azərbaycan tarixi ancaq bu böyük hadisənin işığı altında həqiqətən tədqiq edilə bilər. Çünki bu tarix çağdaş tariximizin keçmişini və gələcəyini müşahidəyə yarayan yüksək bir baxım⁸¹ nöqtəsidir.

Bundan 32 il öncə açıqlanaraq Milli Azərbaycanın istiqlalını ehtiva edən qanunnamə, sadəcə, əsrlik əsarət altından duran və öz müqəddəratını təyin etmək haqqından məhrum olan bir millətin azad bir dövlət qurduğunu elan etməyə qalxındı. Eyni zamanda bu günkü beynəlxalq şəraitdə xüsusilə aktuallaşan azadlıq və demokratiya ümdələrinin də Azərbaycan xalqı tərəfindən mənimsənmiş olduqlarını meydana qoydu.

Otuz iki ildən bəri Azərbaycan türklüyü bu yüksək ideyalar uğrunda min bir bəlayə köks gərmiş və bu uğurda ən dəyərli övladlarını qurban vermişdir. Verəcəyimiz tarixi xülasə məhz bu qurbanların izi ilə gedən nəsillərin müxtəlif forma və şərtlər daxilində baş verən mücadilələrin bir hekayəsidir. Lakin bu hekayəyə başlamaqdan əvvəl Azərbaycan istiqlal qurbanlarını və onların ardınca gedən fədakar qardaş şəhidlərini minnət və şükranla anmaq vəzifəmizdir. Əziz xatirələrini anmaq üçün sizi ehtiram sükutuna dəvət edirəm.

28 may tarixindən sonrakı hadisələr xülasə etməkdən əvvəl bu tarixdən əvvəl dövrü qısaca gözdən keçirək.

⁸⁰ Azərbaycan mədəniyyəti birliyinin təşəbbüsü ilə 1950-ci ilin 28 mayında Ankara Xalq evində oxunan məruzə

⁸¹ Mübarizə

XIX əsrin əvvəllərində İslam Şərqi dünyasının düçar olduğu ümumi tənəzzül şəraiti içində bütün Qafqaziya ilə birlikdə Azərbaycan da rus istilasına uğradı. Tarixən ənənəvi olaraq türk və islam dünyası ilə mücadilədən ibarət olan rus səltənətinə ancaq allah gücü ilə boyunəymək məcburiyyəti qarşısında qalan Azərbaycan mənən heç bir zaman rus dövlətinə ram olmadı və fürsət düşdükcə milli varlığını izhar etdi. Yüz illik əsarət həyatından sonra Birinci Dünya müharibəsi nəticəsində çökən rus imperatorluğunun xarabalıqları altından Azərbaycan milli bir bütöv halında qiyam etdi və yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi istiqlalına qovuşdu.

Çarlığın Azərbaycan türklüyünə endirdiyi böyük zərbələrdən biri onu əsgəri xidmətə cəlb etməməsi idi. Bu surətlə fitrətən cəngavər olan bura türklərini əsgəri xidmətdən yadırgatmaq və beləliklə onları Rusiya imperializmindən asılı vəziyyətə salmaq istəyirdilər. Sonralar 1918-ci il hadisələri zamanı bunun çox böyük zərəri göründü. Azərbaycan xalqı istiqlalını müdafiə üçün hərbi qüvvələrini dərhal yaratmaqda böyük çətinliklər çəkdi. Yəni başda ermənilərlə gürcülər olmaqla özlərini təmsil edən milli təşkilatların verdikləri əmrnaməyə görə rus ordusunda xidmətdə olan əsgərlərini bir anda erməni və gürcü qoşun hissələri halında təşkil edə bildikləri halda, azərbaycanlılar yox idi. Bu səbəbdəndir ki, respublika qurulan zaman silahlı rus qüvvələrinə dayanan bolşeviklər Azərbaycanın paytaxtı Bakını zəbt etdilər, türk – müsəlman əhalisini qırğına verdilər və Gəncədəki milli Azərbaycan qüvvələrini də hədələməyə başladılar. Bu təhlükə qarşısında 1918-ci il 4 iyunda Batumdakı o zamankı Osmanlı hökuməti nümayəndələri ilə bir müqavilə imzalandı və bu müqaviləyə görə türk ordusu azərbaycanlı qardaşlarının köməyinə gəldi və 1918-ci ilin 15 sentyabrında birləşmiş qüvvələr Bakını qəsbkar əllərdən xilas etdilər. 1918-ci ilin 30 oktyabrında imzalanan Mondros sülh müqaviləsinə görə türk ordusu Azərbaycanı tərk etdi, onun yerini ingilis işğal ordusu tutdu, daha sonra ingilislər çəkildikdən sonra Azərbaycan respublikası öz işlərini özü idarə etməyə başladı.

Azərbaycan respublikası çox ağır şərait və mərhumiyyətlər içində qısa bir zamanda hüquqi, idari, siyasi, iqtisadi, hərbi və milli maarif sahələrini tənzim etdi, məmləkətdə asayiş və intizamı yoluna qoydu və nəticədə 1920-ci ilin 12 yanvarında böyük dövlətlər tərəfindən istiqlalı tanındı. Qonşu türk və İran dövlətləri daxil olmaqla, başda Amerika Birləşmiş Ştatları böyük – kiçik bir çox dövlətlərlə münasibətlər yaradıldı.

Lakin Yaxın Şərqdəki hadisələrdən istifadə edən bolşeviklər Rusiyadakı daxili müharibədə müvəffəqiyyət qazanaraq Qafqazı yenidən fəth etməyə qalxdılar və 1920-ci ilin 27 aprelində üstün qüvvələrlə hücumu keçərək Azərbaycan Respublikasını istila etdilər və nəticədə sovetləşdirdilər.

Əsas hissələrini ixtisarla qeyd etdiyimiz bu hadisələr haqqında türkçə jurnal və ensiklopediyalarda və ayrı-ayrı cildlər halında nəşr olunan kitab və broşuralarda ətraflı məlumat verilmiş olduğu halda, istiladan sonrakı hadisələr haqqında toplu olaraq oxucunu təmin edəcək və tədqiqatçıların müraciət edə biləcəkləri qaynaqlar o qədər də kifayət deyildi. Buna görə söhbətimizdə xüsusilə məsələnin bu tərəfi üzərində dayanacağıq.

Milli Azərbaycan Respublikasının bolşeviklər tərəfindən istilası işğalçılar üçün çox əlverişli şəraitdə baş verdi.

Birinci Dünya müharibəsindən sonrakı hadisələri yaxından müşahidə edənlər bilirlər: Antanta dövlətləri müharibədən sonra Rusiyada ortaya çıxan bolşevikliyi məhv etməyə təşəbbüs etdilər. Bu məqsədlə Rusiyanın müxtəlif yerlərinə xüsusi hissələr halında quru və dəniz qüvvələri göndərildilər. Lakin bu təşəbbüslər bütün yerlərdə eyni müvəffəqiyyətlə nəticələnmədi. Baltik sahillərindəki respublikaların bolşeviklərə qarşı istiqlal mücadilələrinə yardım etmək mümkün oldu: lakin cənubda, Qara dəniz sahillərindəki məmləkətlərdə Avropa qüvvələrinin yardımını uğursuzluqla nəticələndi. İstənilən siyasi məqsədə nail olmadan mənsub olduqları məmləkətlərin daxili vəziyyətindən doğan səbəblər üzündən fransız hərbi hissələri Ukraynadan, ingilislər isə Türkiyədən və Qafqazdan geri çağırılmış oldular. Bu vəziyyət bolşevikləri Qafqazya hücumuna cəsarətləndirdi: bununla bərabər, o zamankı ingilis baş naziri Lloyd Corc Londona gəlmiş Sovet xarici ticarət komissarı Krasinə Kral hökumətinin Qafqazya işlərinə qarışmadığını bildirmişdi.

Qafqazyanın ən yaxın qonşuları olan İran və Türkiyə, xüsusilə sonuncusu, bu sıralarda milli varlıqlarını qorumaq üçün bolşeviklərlə dostluq etmək və hətta ittifaq bağlamaq məcburiyyətində idilər.

Beynəlxalq vəziyyətin bu şəkildə olması daha möhkəmlənməyən Azərbaycan Respublikası üçün çox faciəli bir sonluqla nəticələndi. Azərbaycanı zorla işğal edən bolşeviklər, Qızıl Ordunun yunanlara qarşı müharibədə sıxışdırılmış Kamal Türkiyəsinin yardımına getmək istədiklərini, Müsavat hökumətinin isə buna mane olduğunu müxtəlif vasitələrlə məharətlə təbliğ edirdilər. Bu şeytan taktikası istənilən nəticəni verdi. Bolşeviklər əməllərinə asanlıqla nail ola bilməzdilər. Azərbaycanda sadəcə bolşeviklərə xas sosial motivlərlə iş görmək mümkün deyildi. Məmləkətin sosial, tarixi və mənəvi quruluşu bu təbliğata uyğun gəlməzdi. Bakının kommunist partiyasının təşkilində müstəsna bir yeri olmasına baxmayaraq, bolşevizmin bir doktrina kimi Azərbaycanda bir o qədər də çoxlu möminləri yoxdu. Bakıdakı müsəlman işçilərin böyük əksəriyyəti Milli Azərbaycan Müsavat partiyasının ardı ilə gedirdi. 1907-ci ildə Bakı işçiləri şurası seçkilərində bu partiya səsərin 70%-ni qazanmışdı. Yalnız Bakı qarnizonundakı rus əsgərləri ilə eyni limanda yerləşən hərbi donanmaya

mənsub rus dənizçilərinin qüvvələrinə arxalanan bolşeviklər seçkilərin yenidən keçirilməsini tələb etdilər və bu dəfə min bir hiylə və müdaxilə ilə istədikləri çoxluğu təmin edə bildilər. Bolşevik partiyasının Cənubi Qafqazya komitəsinə görə Qızıl Ordu tərəfindən tutulmasından əvvəl Bakıdakı türk (yəni azərbaycanlı) kommunistlərin sayı 300-dən çox deyildi. Rus kommunist partiyasının Bakı komitəsində 3 erməni, 2 rus və bir də gürcü vardı.

Milli Azərbaycan Respublikasının müdafiə qüvvələrini qırdıqdan sonra sovet Ordusu irəliləyərək Ermənistan ilə Gürsüstanı «sovetləşdirdi» və sadəcə, Qafqazyanı tutaraq 1914-cü ildəki sərhədlərini bərpa etdi. Zatən istədiyi də bu idi.

Türkiyəyə yardım təbliğatı artıq söhbət mövzusu deyildi. Lakin əsil bolşevik hakimiyyəti indi başlanırdı. Bütün milli müəssisələr bağlanılır, milli ordu dağıdılır, ziyalılar öldürülür, «Çeka» vəhşiliklər törədir, «soyğunçuluq həftəsi» təşkil edilir, sinfi mübarizə alovlandırılır, ictimai nifrət qızıdırılır, qardaş qardaşa qarşı təhrik edilir, bir sözlə, məmləkət sovetləşdirilirdi.

Bütün bunlarla bərabər milli müqavimət davam edirdi və Azərbaycanın hər tərəfində qanlı hadisələr olurdu. Müxtəlif yerlərdə davam edən üsyanlar arasında 1920-ci ildə baş vermiş Gəncə üsyanı xüsusilə diqqətəlayiqdir. Buradakı üsyanı yatırmaq üçün Qızıl Ordu 8000 nəfərlik hərbi hissə göndərmişdi. silahlı üsyanlar məmləkətdə daimi hal almışdı. 1925-ci ildə verdiyi bir raportunda Azərbaycan Daxili İşlər komissarı Bağirov 52-dən artıq üsyan hadisəsini qeyd edir. Kəndlərin kollektivləşdirilməsi illərində (1930—1932) Azərbaycandakı üsyanlar xüsusilə şiddətlənir. Bəzi şəhərlər minlərlə üsyançının əlində qalırdı. Bu zamankı vəziyyətin «qorxuncluğu»na sovet komissarı Elinvanın məşhur bir bəyanatında rəsmən şəhadət edilmişdir. Milli müqavimət kütləvi üsyanlardan başqa, müxtəlif növ təxribatçılıq xarakterində daşıyırdı.

Bu əməli müqavimət hadisələri ilə bərabər məmləkətdə siyasi konspirasiya, yəni gizli çalışma aktları da. güclü şəkildə davam etdi. Gizli bəyannamələr, hətta qəzetlər nəşr olundu. Bakıda, «Çeka»nın lap yaxınlığında "gizli bir mətbəə işləyirdi: burada çap edilən «İstiqlal» qəzeti 19-cu nömrəsini buraxmağa müvəffəq olmuşdu. Bu mətbəənin sirri yalnız bir təsadüf nəticəsində açıldı: polis qəlp pul düzəldən; maşın axtararkən «Müsavət» mətbəəsinin üstünə çıxdı,

Bu hadisə sovet hökumətinin görünməmiş təzyiqinə səbəb olur. Yaxalanan müsavətçilərə işgəncələr verilir. Məhbuslar gördükləri zülmərə görə aclıq elan edirlər. Müsavətçilərin Solovki adı ilə məşhur olan sürgün yerindəki qəhrəmandıq mücadiləsinin keçmişdə «çekist» ikən, sonra qaçaraq 1936-cı ildə Şanxayda «sovetlərdə ölüm kampaniyaları» adı ilə nəşr etdirdiyi əsərdə Kiselev-Qromov təfsilatı ilə bəhs edilir. Solovki və buna bənzər sürgün yerləri ilə bütün sovet zindanlarında iztirab çəkənlər, təbii, sadəcə müsavətçilər deyil, ümumiyyətlə bütün milli zümrələrin nümayəndələri idi. Bolşevik leksikonu Azərbaycandakı

bütün vətənpərvərləri müsavətçi adlandırır. Müsavətçilik vətənpərvərliyin sinonimidir.

Azərbaycan Kommunist Partiyasının XVI Bakı qurultayında söz söyləyən partiya katibi Bağirov demişdir ki: «İndiki halda «Müsavət» partiyası mərkəzi komitəsinin üzvlərindən dördü «Çeka» həbsxanasındadır. Bunlardan hər biri sovet dövlət idarəsində yüksək mövqe tuturdu, sovet məmurluğu ilə müsavət partizanlığını bir şəxsdə necə birləşdirdiklərini onlardan soruşduqda onlar: bu həm asan, həm də ucuz başa gəlir deyə zarafat edirlərmiş. Bolşeviklərin — milliyyətçiliyi tamamilə yox etdik, — dedikləri bir çox bəyanatlarına baxmayaraq sovet mətbuatı ilə hökuməti son illərə qədər Azərbaycan vətənpərvərliyinin rəmzi kimi tanınan müsavətizmlə şiddətli mübarizə aparmışlar. 1932-ci ildə toplanan AKP-nin qurultayının qərarına görə «Müsavət» partiyası ilə sadəcə daxildə deyil, xaricdə də mübarizə aparılmalıdır.

1937-ci ildə sovet Azərbaycanının IX qurultayında Azərbaycan hökumətinin baş naziri Rəhmanov yeni Sovet konstitusiyasına dair çıxışında 1918-ci ilin 28 mayında Azərbaycanı sovet Rusiyasından ayırmağa cəsarət etmiş «Müsavət» partiyasının üstünə düşür. Ona görə «Müsavətçilərin Azərbaycandakı hakimiyyəti tarixin ən qaranlıq dövrüdür», o, «inqilab əleyhdarı olan müsavət partiyasının tarixi daimi bir xəyanət və dönüklük tarixidir» — deyir.

Milli təmayüllər sovet ziyalılarının geniş təbəqələrinə nüfuz edir: bu xüsusilə məktəblərdə və mədəniyyət sahəsində çalışanlar arasında duyulur. Daxili İşlər Komissarı Bağirov çıxışında demişdir ki: «Müsavət partiyası Mərkəzi Komitəsinin bir təlimatnaməsi əlimizə keçib: burada müəllimlərə məktəblərdə milli şüur təbliğati aparmaq və şagirdlər arasında rus-bolşevik rejiminə qarşı nifrət oyandırmaq tövsiyə edilir» («Kommunist», 302, Bakı)).

İstilalar orqanları uzun müddət Azərbaycanın təhsil sistemində «panturanizm»i təmizləməklə məşğul oldular. Ümum-türk dünyası ilə hər cür münasibətlər yaratmaq istəyən təmayülə «panturanizm» deyilirdi.

Bolşeviklərin qarşılaşdığı ən böyük çətinlik ədəbiyyat sahəsində idi. Onlar Azərbaycanda «proletar mədəniyyəti»ni bərqərar etmək istəyirdilər. Qısaca «proletkult» adlandırılan bu formulun mənası «forması milli, məzmunca kommunist» olan bir ədəbiyyatdır. Lakin bolşeviklər bu arzularına heç cür çata bilmirdilər. Çünki bu iş üçün hazırlanmış kadrlar yox idi. Məktəb kimi, ədəbiyyat da uzun zaman kommunizmə yabançı olan ideoloqların təsiri altında qalırdı. 1937-ci ilə qədər bu sahədəki əsil hakimiyyət «inqilab»dan əvvəlki qələm sahiblərinin əlində idi. Bu iddianı təsdiq edən dəlil və hadisələr «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı» mövzusunda oxuduğumuz məruzədə danışıldığından burada təfsilata varmayacaq, yalnız sovet mətbuatından mövzuya aid olan bir neçə sətiri nümunə gətirəcəyik.

1921-ci ilin 5 oktyabr tarixli Bakıda çıxan «Kommunist» qəzetində o zamankı maarif nazirinin yazıçıların qurultayındakı çıxışında belə yerlərə rast kə-lirik: «Azərbaycan işçiləri arasından çıxan şair və yazıçıların sayı gündən-günə artmaqdadır. Yazıçıların bu nəslinin «Müsavat» dövründən xəbəri yoxsa da, yenə nəzərdə tutulur) milli məktəbi təsirinə düşür və milli Azərbaycan ruhunda ədəbiyyat yaradırlar. Nəticədə Azərbaycanın Gənc yazıçıları uydurulmuş rus təhlükəsinə qarşı çıxır və «Baxımsız Azərbaycan» şüarını idealizə etməyə başlayırlar. Almas, Əbdül, Müşfiq, Hüseynzadə və başqaları kimi gözəl proletar şairləri bir-bir millətçi olaraq Proletar Yazıçıları İttifaqından və Kommunist partiyasından çıxırlar indi isə Cavadla birlikdə üç rəngli Azərbaycan bayrağını tərənnüm edirlər («Kommunist», №2765—46. 1929.). Adları çəkilən şairlərin bir hissəsinin başqa yerlərə qaçaraq milli ideologiyanı tərənnüm etdiklərini də bilirik. Bakı mətbuatından öyrəndiyimizə görə Tağı Şahbazi, Böyükağa Talıblı, Əli Rza və Əhməd Cavad kimi yazıçılar sovet ədəbiyyatında millətçiliyi təbliğ etdiklərinə görə Yazıçılar İttifaqından xaric edilmişlər.

Sovet hökuməti, Azərbaycandakı milli meyillərlə təbiidir ki, yalnız ədəbiyyat və maarif sahəsində mübarizə aparmır. Azərbaycan Kommunist Partiyasının tarixi partiya sıralarının «milli sapıntıçılıq»dan təmizlənməsi tarixidir. Milli sapıntıçılıq isə yerli kommunistlərin partiya ilə sovet idarələrini Moskvanın hədsiz müdaxiləsindən qorumaq istəyən hərəkatlərinə deyilir.

Diqqət etdinizsə, «sapıntıçılıq» adlanan bir təbir işlətdik. Bununla «uklonist» sözü tərcümə edilir. «Uklon»—doğru yoldan sapmaq deməkdir. Kommunizmin əsas əqidələri ilə razı olmayanlara və partiya intizamına riayət etməyənlərə bu adı verirlər. Rus olmayan sovet respublikalarında milli istiqlal fikrinə meyl edənlərə «milli sapıntıçılar» adı verilir. Daha sonra, 1924-cü ildə Azərbaycan Kommunist Partiyasınının baş katibi Əyyub Xanbudaqov Azərbaycan sapıntıçılarına başçılıq etdi və bu cərəyanın istəklərini bu şəkildə formullaşdırdı: 1. Bundan sonra Moskva Azərbaycanın daxili işlərinə qarışmayacaq. 2. Yerli kommunistləri sadəcə yuxarıdan təyin olunan katiblərlə rəhbərlərin idarəsində və yalnız onların müşavirləri rolunda görmək fikri və adətindən vaz keçiləcək. 3. Azərbaycan milləti öz-özünə idarə etmək çağına çatmış ikən, moskvalı idarəçilər, yerlilərin müstəqil olaraq çalışmalarına əngəl olur və bu çalışmaya «yerli millətçilik» damğası vurur. Buna qəti olaraq son qoyulacaq. 4. İşçi birlikləri, kooperativləri və digər dövlət müəssisələri, sözdə deyil, gerçəkdən türkləşdiriləcək. 5. Azərbaycanı Rusiyadan gətirilmiş köçkünlərlə məskun etmək istəyən sovet hökumətinin məskunlaşdırma siyasətinə son qoyulacaq. 6. Cənubi Qafqaz respublikalarında milli - mədəniyyətlərin inkişafını saxlamaq üçün Cənubi Qafqaz Sovet Sosialist Respublikaları Federasiyasının təşkilatı əsası ilə, qanunu

dəyişəcək (həmin tarixdə adı çəkilən federasiya var idi. Bu federasiya sonradan dağıldı).

Xanbudaqovun bu çıxışı Azərbaycan kommunistləri arasında qüvvətli bir hərəkətə səbəb oldu. Bu hərəkət Moskvanın zorakı tədbirləri ilə nəticələndi. Xanbudaqovu Azərbaycandan sürgün etdilər. Azərbaycan Kommunist Partiyasının baş katibliyinə bundan sonra Moskvadan təyin olunan yabançı katiblər göndərildi. Partiyanı Xanbudaqov tərəfdarlarından təmizlədilər. Komsomol adlandırılan gənc kommunistlərin belə 40%-i təşkilatdan qovuldu.

Bu dövrə aid Moskva və Bakı qəzetləri partiya kütlələrini sarmış millətçilik təsirinə qarşı mübarizədə səhlənkarlıq göstərən Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinə hücumlar edirlər. 1929-cu ildə Moskvada sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının baş orqanı olan «Pravda» qəzetindəki «Azərbaycan Kommunist Partiyasının faciəli iflası» başlıqlı məqaləsində Bolşevik Partiyası müfətişlərindən Yaroslavski yazırdı:

«Bakı Azərbaycanın paytaxtıdır. Azərbaycan — bu, bütün Müsəlman Şərqi inqilabi mərkəzidir. Bakı pantürkizm ilə panislamizm ideyalarına qarşı savaşıyan internasionalizm qalasıdır. Buna görə, kommunizmin Bakıdakı faciəli aqibəti haqqında yazı yazmaq anıdır. Bir Bakı ki, arxasında işçi hərəkatının on illərə sürən böyük bir, tarixi vardır; bir Bakı ki, böyüklüyü etibarını ilə Sovet İttifaqının üçüncü şəhəri sayılır... sovet neftinin 70%-ni Azərbaycan verir. İmperializmin gözü Azərbaycandadır. Müsavatçılar gecəli-gündüzlü Azərbaycan xalqının etimadını qazanmağa çalışırlar. İşçi partiyasının gücü bu ünsürlərə qarşı mübarizə aparmaqdadır. Buna görə də Bakı haqqında pis şey yazmaq çox ağır və Kədərlidir».

«Pravda»dan sonra, hökumət orqanı olan «İzvestiya» qəzeti də Azərbaycandakı vəziyyət haqqında bir mərsiyə yazır: «Dövlət sənayeni planlaşdırma idarəsinin başında «Musavat» hökumətinin nəqliyyat naziri olmuş bir mühəndis, kənd maarifi və abadlaşdırma işlərinin başında da müsavətçi bir vəkil durur» — deyərək şikayət edir. Bakıda çıxan «Kommunist» qəzetində AKP Bakı komitəsi katiblərindən Səbiyev sapıncılığın Azərbaycan şəraitində türk millətçiliyi şəklini aldığını yazır. Onun söylədiyinə görə, 1922-ci ildə beyinləri millətçilikdən dumanlanan kommunistlər Azərbaycanı burjua demokratik respublikası elan etməyi planlaşdırırlarmış.

AKP Mərkəzi Komitəsinin katibi Leon Mirzoyan 1923-cü ildə Kommunist Partiyasının Bakı təşkilatında oxuduğu bir raportda bəzi yerli kommunistlərin Azərbaycanın sənayeləşdirilməsi planının dəyişdirilməsini tələb etdiyini söylədi. Və sonra dedi ki, bu plan onlara görə məmləkətin iqtisadi müstəqilliyini tamamilə təmin etməli, Azərbaycandan toplanan vergilərin yerli ehtiyaclarla sərf edilməsinə yönəlməli, Azərbaycana rusları köçürmə

siyasətinə son qoymalı, Azərbaycana rus köçkünlərinin deyil, İdil⁸² boyundakı tatarların gətirilib yerləşdirilməsinə gətirib çıxarmalıdır. Çünki eyni dil və mədəniyyətə malik olduqları üçün bunlar yerli türk əhaliyə daha asanlıqla uyğunlaşar və məmləkətin milli simasını dəyişməzlər.

Moskvadan təyin olunan AKP baş katibi Polonski 1932-ci ildə Azərbaycanın Rusiyadan ayrılmasını və özbaşına, müstəqil bir dövlət olmasını istəyən yerli millətçiliyin öhdəsindən gəlməyi qərarlaşdırdı. 1937-ci ildə Azərbaycan sovet təşkilatının konstitusiyasının müzakirə edildiyi iclasında Ruhulla Axundov, Mikail Hüseynov, Məmməd Qasimov, Xanbəy Balayev və Kərim Abdullayev kimi yerli kommunist xadimləri burjuva millətçiliyində və əksinqilabçılıqda ittiham edilərək konfrans nümayəndəliyindən çıxarıldılar.

Bunlardan hər biri Azərbaycan sovet idarələrində və Azərbaycan Kommunist Partiyasında yüksək mövqeyə malikdilər. Ruhulla Axundov isə dövlətdə və partiyada yüksək mövqə tutan bir ideoloqudu.

* * *

İndi, qısa da olsa, Azərbaycan xalqının bir rejim altında belə, nə şəkildə olursa-olsun əldə etmiş olduğu bəzi mədəni nailiyyətləri nəzərdən keçirək.

Hər şeydən əvvəl indi Azərbaycanda oxumağı-yazmağı bilməyənlərin sayı aşağı səviyyəyə enmişdir. Türkcə çap edilən qəzet və kitabların tirajı xeyli artırılmışdır. Almaniyada rast gəldiyimiz Azərbaycanlı hərbi əsirlər arasında oxuyub-yazmağı bilməyənlərə rast gəlmədik. Azərbaycanlılar arasında müxtəlif ixtisaslar sahəsində yetişmiş adamların sayı diqqətəlayiq bir vəziyyətdədir. Alimlik qadınlara da aiddir. Bakı Universitetindəki professorların arasında Azərbaycanlı qadın professorları da vardır. Ədəbiyyatda, teatrda, musiqidə böyük bir irəliləyiş müşahidə edilir. Elmi araşdırmalar sahəsində də bə'zi irəliləyişlər qeyd olunur. Bakıda Nizamiyə, Füzuliyə, Mirzə Fətəli Axundzadəyə və Ələkbər Sabirə heykəllər ucaldılmışdır. Onların əsərləri yenidən çap edilmiş, külliyyatları nəşr olunmuşdur. Adlarına muzeylər, məktəblər, kitabxanalar açılmışdır. Dünya ədəbiyyatı örnəklərindən tərcümələr var. Şərq və Qərb klassiklərindən bir qisminin əsərləri Azərbaycan dilinə çevrilmişdir. Bir çox orijinal pyeslərdən başqa Azərbaycan teatrının repertuarı Avropa dramaturqlarının tərcümə edilmiş pyesləri ilə zənginləşdirilmişdir. Əlbəttə ki, ilk növbədə rus yazıçılarına üstünlük verilmişdir. Yeni istedad sahibi artist və aktrisalar meydana çıxmışdır. Səhnə sənəti inkişaf etmişdir. Bundan başqa məşhur bəstəkar

⁸² Volqa

Hacıbəyli Üzeyir bəylə başlayan Azərbaycan musiqili səhnəsi böyük addımlarla irəliləmişdir. Sovet İttifaqına daxil olan millətlər arasında Azərbaycan musiqisi qabaqcıl bir yer tutmuşdur. Musiqi təhsili ümumiləşmişdir. Azərbaycanlılar öz məmləkətlərinə «şer və musiqi yurdu» deməyi sevirlər. Elm, tarix, ədəbiyyat tarixi və incəsənətə dair bəzi ittifaqlar və jurnallar təsis olunmuş, bəzi tədqiqatlar və antologiyalar nəşr edilmişdir.

Lakin mədəniyyət sahəsində sayılan bu nailiyyətlər nə kəmiyyət, nə də keyfiyyət baxımından Azərbaycanlıları təmin edəcək bir şəkildə deyildir. Kəmiyyət baxımından: yerlilər əmindirlər ki, «neft respublikası» milli mədəniyyət müəssisələrinə Moskvanın icazə verdiyindən daha çox sərf etmək imkanındadırlar. Bu nöqtəni Xanbudaqovun tələblərində də gördük. Ali məktəblərin türkcələşdirilməsindəki yubanma şiddətli bir etiraz doğurur. Bakı Universitetində, məsələn, tam türkcələşdirmə yalnız müəyyən fakültələrdə həyata keçirilmişdir. Türk dili hələ ki, özünə qarşı daha yaxşı rəftarı gözləməkdədir. Qonşu respublikalarda konstitusiyaya əsasən rəsmi dil yalnız ermənicə və gürcücə olduğu halda, Azərbaycanda türkcə ilə bərabər rusca da rəsmi dil səviyyəsindədir.

Keyfiyyətə gəlinə, məsələ daha mürəkkəbdir. Bu xüsusda biz hökumətin milli respublikalara və xüsusilə Azərbaycanın da mənsub olduğu türk respublikalarına qarşı qərəzli siyasətlə rastlaşırıq.

İşğal hökumətinin bu respublikalardakı ruslaşdırma siyasəti xüsusilə gözə çarpmaqdadır. Bu siyasətin Azərbaycanda kədərli bir tarixi vardır. Bu məsələdə sıralarını həqiqi Azərbaycan milliyətçiliyinin sıraları ilə birləşdirən «milli sapıntılıq»ın faciələrlə dolu taleyini canlandıran da bu tarixdir.

Azərbaycandakı rus-bolşevik hakimiyyətinin ruslaşdırma siyasəti iki şəkildə təzahür edir: iqtisadiyyatda mərkəzləşdirmə, mədəniyyət sahəsində ruslaşdırma.

İqtisadi mərkəzçilik, məmləkəti Moskvanın nəzərdə tutduğu iqtisadi planlara tabe etməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə Azərbaycanın neft sənayesi bilavasitə Moskvadan idarə olunur. Azərbaycan, Sovet İttifaqı sənayesinin ümumi mənfəəti üçün Türkiyədən sonra, ikinci pambıqçılıq regionuna çevrilir. Azərbaycanın ərazisi Rusiyadan köçənlərlə məskun edilir. siyasi və iqtisadi müəssisələrdə Rusiyadan gələn yabançı ünsürlər hökm sürürlər. Şəhərlər getdikcə milli özünəməxsusluqlarını itirirlər. Sənaye işçilərinin sayı azərbaycanlıların zərərinə olaraq dəyişir. Bir sözlə ən demokratik Stalin konstitusiyası baxımından sözdə müstəqil Azərbaycan Respublikası metropoliya tərəfindən qeyri-məhdud bir miqyasda soyulmaqda və istismar edilməkdədir.

Mədəniyyətin ruslaşdırılması— bu, Azərbaycanın həqiqi bir faciəsidir. Sovetləşdirmənin ilk dövrlərində bu siyasət mədəniyyətin «formaca milli,

məzmunca kommunist» olmasından bəhs edən bolşevik formulu ilə maskalanırdı. Sovet hökuməti əvvəlcə ərəb həfləri ilə yazmağa icazə verirdi. Lakin sonra sovet mədəniyyət xadimləri Azərbaycan ədəbiyyatını dayandığı öz mədəni və tarixi köklərindən qoparıb, onu və onunla bərabər xalqın mədəniyyətinin bütün sistemini yeni sovet yoluna salmaq istədilər. Başqa sözlə, onu öz zəminindən götürüb rus zəmininə götürdülər.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycanın milli ənənələrinə sadıq qalan qüvvələr bu siyasətə qarşı qalxdılar. Bu qarşıdurma nəticəsində Azərbaycanda iki düşmən cərəyan arasında kəskin bir mübarizə başladı: Bir yanda sovetləşdirmə, yəni ruslaşdırma siyasətinin partizanları, o biri yanda mədəniyyətin milli və türk xüsusiyyətlərinin davam etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi tərəfdarları üz-üzə gəldilər.

Bu iki zümrənin bir-birini rədd və inkar edən əsaslı müddəaları 1937-ci ildə Bakıda keçirilən «Orfoqrafiya və terminologiya» konfransında öz ifadə və formulu tapdı. Bu konfransda rusofillər mütləq bir sovetləşdirmə məqsədi ilə bunları istəyirdilər: 1. Beynəlxalq terminlər əslində - olduğu kimi deyil, yalnız rusalarda olduğu şəkildə istifadə edilməlidir. 2) Ruscadan terminləri tərcümə etmədən eynilə saxlamaq lazımdır. 3) Başqa türk dillərindən sözlər alınmamalıdır. 4) Ərəbcədən, farscadan və osmanlıcadan alınan sözlər eyni mənanı verən rus sözləri ilə əvəz edilməlidir.

Buna qarşı olaraq «türkcülər» bunları istəyirdi:

1) Terminlər türkcəşdirilməlidir. 2) Azərbaycanın ruslaşdırılması ilə nəticələnən sovetləşməyə meydan verilməməlidir. 3) Orfoqrafiya məsələsində ümumi ədəbi əsaslara dayanmalı və eyni zamanda mümkün olduğu qədər digər türk dilləri ilə olan ortaq xüsusiyyətləri qorumağa çalışmaq lazımdır.

Sovet İttifaqında çoxdilli mədəniyyətlərin getdikcə ruslaşdırılması bolşevizmin idealıdır. Bu ideali kerçəkləşdirmək istəyən Moskvanın himayəsindən qüvvət alan və siyasi müdaxilənin qaba təzyiqindən faydalanan «sovetçilik» həyata keçirilir. «Sovetizm» ilə «nasyonalizm» arasında sərt bir savaşa alovlanır. Məmləkətdəki mədəni ənənələri himayə etmək istəyən ən kiçik bir hərəkət sovet rejiminə qarşı edilən bir sui-qəsd hesab edilir. Milliləşdirmək niyyətində xalqın bütün mənəvi dəyərlərini tək bir varlıq halına gətirmək məqsədi güdüülür. Halbuki, ortodoks kommunizm dili bir millətin müxtəlif təbəqə və siniflərini birləşdirən, ünsiyyət yaradan bir vasitə deyil, sadəcə sinfi mübarizənin silahı sayılır. Bunun üçün də xalq kütlələrinin ədəbi dili anlamaq bilmək səviyyəsinə yüksəlməsinə deyil, ədəbi dilin işçi xalqın anlayacağı bir səviyyəyə enməsi gərəkdir. Və bu qaydanın yalnız türk dillərinə və rus dilindən başqa bütün dillərə tətbiq olunması da diqqətəlayiqdir. Leninlə Stalinin dili isə bu qaydaya tabe deyildir. Burada başqa bir qanun hökm sürür, bu qanuna görə yalnız rus xalqının müxtəlif təbəqələri deyil, Sovetlər Birliyindəki bütün millətlər də «oktyabr inqilabının müqəddəs dili»ni bilmək səviyyəsinə yüksəldilməlidir. Xalq maarif komissarı Tağı Şahbazi ilə

Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının icraiyyə komitəsinin sədri, yəni respublikanın prezidenti S. M. Əfəndizadənin fəal şəkildə iştirak etdikləri bir komissiya vardı. Sovet Azərbaycanının tanınmış dilçiləri, müəllim və alimləri bu komissiyaya daxililər. Bu komissiya 1936-cı ildə Azərbaycan türkcəsinin orfoqrafiyasının əsaslarını işləmiş və müəyyən bir sistemə salmışdı. Azərbaycanda o tarixə qədər işlədilən orfoqrafiya sistemi Azərbaycanı «oktyabr dili»nə, yəni rusçaya deyil, «panturanizmin silahı olan ümumi təkcə»yə yaxınlaşdırmaq məqsədi ilə tərtib edildiyindən «sovetləşdirmə» mütəxəssisləri tərəfindən «inqilab əleyhinə bir sui-qəsdidir» — deyə rədd edildi.

Rusiyada rus vətənevərliliyinin Aleksandr Nevski, Minin-Pojarski kimi qəhrəmanları, Suvorov, Kutuzov, Baqration və sairə kimi rus imperatorluğunun tarixi sərkərdələri yüksək bir əda ilə öyülərək göylərə qaldırılarkən, Azərbaycanda vətən və milli istiqlal uğrunda unudulmaz mübarizəsilə tanınmış Dağıstanın böyük imamı Şamil ilə Gəncənin igid müdafiəçisi Cavaddan⁸³ bəhs etmirlər. Bunun yerinə isə Azərbaycan tarixinin dərinlikləri aranaraq, oradan Babək kimi şəxsiyyətlər çıxarılıb ideallaşdırılır. Babək islamıyyətin düşməni idi. Bir islamıyyətin ki, indiki şəraitdə «kommunizm»ə az əngəllər törətmir. Babək Azərbaycanı Şimala deyil, Cənuba qarşı qoyurdu. Bu halda da o, sovetlər Birliyinin ehtimal olunan düşməninə qarşı savaşı rəmzi ola bilər. Hər hansı bir şəkil və rəngdə olursa-olsun, Rusiyanı qorumaq vətənpərvərlik nümunəsidir, Rusiyadan qorumaq isə əks-inqilabçıların əməlidir. Stalinin bir formulu məşhurdur: «hər hansı bir istismar olunanın hər hansı bir imperatorluqdan ayrılması—i n q i l a b , hər hansı bir məmləkətin sovetlər Birliyindən çıxması isə əksinqilabdır».

Eyni metod mədəniyyət tarixinə də tətbiq olunmaqdadır. Məsələn, XII əsrdə yaşamış Nizami ideallaşdırılır. Ümum-dünya miqyaslı bir şair kimi, dünya ədəbiyyatındakı müstəsna mövqeyi göstərilir. Lakin onun türklüyünü və ruslar əleyhinə misralarını gizlədirlər. Onlar Nizamini internasionalizmin böyük bir mübarizə və hətta sovet hakimiyyətinin gələcəyini öncədən sezməmiş bir mübəşşir⁸⁴ kimi öyürlər. Mirzə Fətəli Axundzadə haqqında da yazırlar. Onlara görə Axundzadə XVIII əsr Avropasının əhvali-ruhiyyəsinə yayan maarifçi bir yazıçıdan daha çox «inamlı rusofildir» və «bu-böyük rusluq mənafeyinin praktiki nəticələr güdən siyasi böyük rusluq mənafeyinin praktiki nəticələr güdən siyasi mülahizələrindən başqa ciddi bir kökü yoxdur.

Bu, hər şeyi «rus xalqı ilə birləşdirmək» qərəzinə tabe edən siyasət, nəhəyət, 1939-cu ildən etibarən Azərbaycan mədəniyyətinin formaca da ruslaşdırılmasına aparır. Azərbaycan yazısını Avropa-latın əlifbasından kiril-rus əlifbasına keçirdilər.

⁸³ Cavad xan nəzərdə tutulur.

⁸⁴ Xoş xəbər verən.

Əlifbadakı inqilaba Azərbaycanda amansız bir təmizləmə ili olan 1937-ci ildən etibarən başlayırdılar.

1937-ci ildə Moskvada qurulan bir inqilabi məhkəmədə Trotski tərəfdarlarını təmizləmək üzrə məşhur məhkəmələr başlamışdı. Bu məhkəmələr əsasında Qafqaz kommunistlərindən Budu Midivani Qafqaz millətçiliyində, xüsusilə milli Azərbaycan partiyası «Müsavət»lə münasibətdə olmaqda ittiham edilmişdi. Bu, Azərbaycanda başlanacaq geniş miqyaslı təmizləməyə işarə idi. Buna isə qorxunc bir sadizmlə başlandı.

Konstitusiyanın tənziyi üçün çağırılan sovet Azərbaycanının doqquzuncu qurultayının bir çox məşhur Azərbaycan kommunistlərini öncə nümayəndəlikdən çıxarıldığını yuxarıda qeyd etmişdik. Bu qurultayda keçirilən seçkilər əsasında söz söyləyən o zamankı Azərbaycan sovet hökumətinin baş naziri Rəhmanov Azərbaycanda sovet hökumətinə qarşı üç növ müxalifətin mövcud olduğunu söyləmişdi: 1) Dindarlığı qüvvələndirmək məqsədi ilə məscidlər və kilsələr ətrafında birləşən klerikallar; 2) «Müsavət» partiyası ətrafında toplanan millətçilər; 3) Kommunist partiyasından ayrılmış milli əyintiçilər: bunlar da digər iki qrupla birlikdə amansız təqiblərə məruz qalacaqdır.

Həqiqətdə də, 1937-ci il təmizləməsindən sonra nə məşhur yazıçılardan, nə görkəmli professor və müəllimlərdən, nə sevilən artistlərdən, nə də az-çox tanınan ictimai xadimlərdən kimsə meydana qalmır. Az-çox ad-san sahibi olanlar məhv edirlər.

Bu operasiyanın nə şəkildə edilməsi haqqında oxucularda müəyyən bir fikir yaratmaq üçün aşağıdakı hadisələri qeyd edək:

Azərbaycanın sovetləşdirildiyi ilk gündən başlayaraq müsavətçilik və panturanizma qarşı amansız mübarizə aparan Ruhulla Axundov «pantürkizmin zəhərli bir nümayəndəsi və «Müsavət» partiyasının zavallı bir agentı» kimi günahlandırıldı. Sovet dərslərinə panturanist və panislamist fikirlərini soxuşduran «Türkiyə agentləri»ni cidd-cəhdlə üzə çıxarmağı özü üçün böyük bir hünər sayan Əliheydər Qarayev «Müsavət» partiyası ilə beynəlxalq faşizmin «soysuz bir uşağı» kimi ifşa edildi. Milli Azərbaycan hökumətinə qarşı konspirasiyası ilə məşhur olan Azərbaycanın inqilabi komitəsinin keçmiş üzvü, 1920-ci ildə Gəncə üsyanının yatırılması tapşırılmış baş komissar Həmid Sultanov inqilabi məhkəmənin qərarı ilə Azərbaycanı» sovetlər Birliyindən ayırmaq istəyən silahlı üsyan qüvvələrinin başçısı olduğu üçün ölüm cəzasına məhkum edildi: eyni zamanda o, yabançı bir dövlətə casusluq etməkdə də günahlandırıldı. Onunla birlikdə «sapıntıçı» kommunistlərin bir çoxu da cəzalandırıldı.

Sultanovun məhkəməsində elan edilən ittihamnamələrdən anlaşıldığına görə H. Sultanova işlərində adları aşağıda qeyd olunan «pantürkistlər» və «millətçilər» kömək etmişlər; məsələn: 1) R. Axundov — Azərbaycan kommunist

partiyasının Mərkəzi Komitəsinin keçmiş üzvü və Azərbaycan sovet sosialist Respublikasının keçmiş maarif komissarı: 2) D. Bünyadzadə — Azərbaycan sovet sosialist Respublikası hökumətinin keçmiş prezidenti və keçmiş kənd təsərrüfatı naziri, 3) S. M. Əfəndizadə — Azərbaycan sovet sosialist Respublikası Mərkəzi İcraiyyə komitəsinin sədri — yəni respublikanın prezidenti, 1904-cü ildən bolşevik, 4) Ə. Qarayev — Azərbaycan sovet sosialist Respublikasının keçmiş müdafiə və dəniz işləri komissarı və hərbi inqilabi komitənin üzvü, keçmiş ASSR Xalq Komissarları Şurasının sədri, Zaqafqaziya Federasiyası Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri və sovet İttifaqı bolşeviklər partiyasının mərkəzi komitəsinin üzvü.

Siyasət adamlarından sonra ədəbiyyata, incəsənətə, elmə mənsub olan bütün görkəmli şəxsiyyətləri eyni şiddət və töhmətlərlə təmizlədilər. Onları ittifaqlardan çıxardılar ki, sovet şəraitində bu, bir adamı hər cür hüquqlardan məhrum edərək ac qalmağa məhkum etmək deməkdir. Bir çox yazıçılar sadəcə Yazıçılar İttifaqından çıxmadılar, eyni zamanda, partiya üzvlüyündən çıxarıldılar. Bu, insanı bütün hüquqlarından məhrum etməyə bərabərdir. Kommünizmin əski çalışanlarından bir çoxu da sadəcə «sovetləşdirmə» siyasətini «türkləşdirmə» qayəsinə qarşı yönəlmədikləri üçün QPU barmaqlıqları arxasına atıldılar.

Yeni sovet konstitusiyasının qəbulundan və rus hərflərinin tətbiqindən sonra Azərbaycan bolşevik terrorunun yeni bir mərhələsi başlandı. Məmləkətin həyatında az-çox rolu olan adamlar aradan götürüldü. sovet Azərbaycanının yubileyi qeyd edildiyi gün, məsələn, «tarixi günün qəhrəmanı» kimi öyüləcək yerli bir ad tapılmadı. İlk Azərbaycan inqilabi komitəsinin sədri doktor Nərimanovun adı belə çoxdan ölüb getməsinə baxmayaraq, «milli sapıntıçı xainlərin hamısı» kimi ifşa edildi.

Təmasda olduğum yeni Azərbaycan qaçqınları istisnasız 1937-ci il təmizləməsindən böyük bir acı ilə danışdılar. Bu ilə onlar «Azərbaycanda qətl-am ili» adını verirdilər.

* * *

Çağdaş tarixdən bəhs edərkən yabançı süngüləri ilə məmləkət hüdudlarından bayıra atılan milli Azərbaycan emiqrasiyasının beynəlxalq aləmdəki siyasi və ideoloji fəaliyyəti üzərində də dayanmaq istərdim. Lakin bu fəaliyyətin ümumi mahiyyəti, məsələ ilə bağlı olanlara bəlli olduğundan bu cəhət üzərində çox durmağa ehtiyac yoxdur. Ancaq orasını qeyd etməliyəm ki, bu fəaliyyət sayəsində Azərbaycan davası beynəlxalq miqyasda tanındı və Azərbaycan məsələsi bir məsələ kimi dünya mətbuatında, müxtəlif dairələrdəki mübahisələrdə etiraf edilirdi. Bu isə Azərbaycanda olduğu kimi bütün sovet mətbuatında narazılığa səbəb olmuşdur.

Azərbaycan tarixinin bu mərhələsini daha yaxşı izləmək üçün zəruri olan bir cəhəti aydınlaşdırmaq:

Tarixin əsil materialını təşkil edən yeni Azərbaycan nəslinə nə vəziyyətdədir?

Buraya qədər mövzumuzu sovet həyatından və mətbuatından aldığımız məlumatlar və müşahidələr əsasında araşırırdıq. İkinci Dünya müharibəsindən sonra bu imkandan da məhrum olduq. Lakin həmin müharibə bizə eyni mövzunun tədqiqi üçün yeni bir imkan verdi. Azərbaycanlı hərbi əsirlərlə təmasda ola bildik. 1942 və 1943-cü illərdə Almaniyanın xarici işlər nazirliyinin dəvəti ilə digər Qafqazlı siyasi emiqrantlarla birlikdə Berlinə getdiyim zaman biri mənfə, digəri müsbət iki şeyə şahid oldum. Hitler Almaniyaşının mövqeyi bütün milli məsələlərdə olduğu kimi Qafqazya məsələlərinə olan münasibətdə də mənfə idi. Berlindən milli mübarizəmizin əsaslarını tanımasını gözləmək əbəsdi. «Ali irq»in nəzəriyyəçiləri ilə Polşadakı, Ukraynadakı və işğal olunan başqa məmləkətlərdəki alman praktikləri ən kiçik ümidə belə yer vermirdilər. Üzərimizə düşən yeganə vəzifə milli haqlarımızı tanımayan və istiqlal davamızı tanımayan bir hökumətlə birgə fəaliyyətin baş tutmayacağını təsdiq edərək meydandan çıxmaqdı. Elə də etdik. 1943-cü il, 5 avqust tarixli bir memorandum imzalayaraq Berlini tərk etdik. Lakin bu sırada fürsət taparaq Almaniyaadakı Azərbaycanlı hərbi əsirlər ilə təmasda olmağa çalışdıq və buna qismən müvəffəq olduq. Bu təmasları Azərbaycandakı real vəziyyəti və yeni nəslin hansı əhvali-ruhiyyədə olduğunu öyrənmək üçün istifadə etdik. Bir az əvvəl bəhs etdiyim Berlin ziyafətinin müsbət hadisəsi budur.

Yuxarıdakı fəsillərdə qeyd olunan hadisələrin təhlilindən gəldiyimiz təsəvvür və nəticələri təmasında olduğumuz bu azərbaycanlılardan aldığımız məlumatlarla qismən təkmil, qismən də təshih edərək Azərbaycanın yeni nəslinə xas olan cəhətləri aşağıdakı şəkildə xülasə etməyi münasib bildik.

Yuxarıda biz əhalinin nə dərəcədə oxuyub-yazma öyrənməsindən danışırdıq. Yeni nəsəl öz dilində, deyə bilərik ki, tamamilə oxuyub-yaza bilir. Hamısı ibtidai məktəbləri bitirmişlər. Əsirlər arasında orta təhsil görənələr də az deyil. Müxtəlif ixtisaslı ali təhsillilərə də rast gəlinir. Müəllimlərlə həkimlər daha çoxdular. Mənim — Azərbaycanda məmləkətin idari və iqtisadi ehtiyaclarını ödəyəcək qədər bir neçə yüz ali təhsil görmüş gəncləriniz varmı? — sualıma müsahiblərim əsəbi halda:

— Siz nə deyirsiniz, yüzlərdən deyil, minlərdən danışın... Biz öz-özümüzü idarə edəcək bir vəziyyətdəyik! — deyə cavab verdilər.

Ana dili ilə bərabər, əsirlər ruscaı da bilirlər, lakin çox zəif. Məsələn, ruscaı kifayət dərəcədə bilməyən rus dili müəlliminə rast gəldim. Bizə anladılar ki, ruscaıya qarşı Qafqazyaada xüsusi bir müxalifət vardır. 1937-ci il təmizlənməsini xatırladaq: O zaman «yerli millətçiliyi» ifşa edənələr sapıntıçıların həm də «Azərbaycan məktəblərində Lenin və Stalin dilinin öyrədilməsində göstərdikləri

səhlənkərlərlik»-da günahlandırılırdılar. Bu səhlənkərlərlik «ali məktəb tələbələrini belə rus dilini bilmədiklərinə» səbəb olubmuş. («Kommunist», Bakı, 28. III. 37).

Sovet şəraiti və idarəsi ilə bağlı olaraq çox da yüksək səviyyədə olmayan ümumi məlumat və biliklərinə baxmayaraq, azərbaycanlı əsirlərin dini məsələlərdə tamamilə biliksiz olduqları nəzərə çarpırdı.

Azərbaycandakı yeni nəsil, deyə biləriik ki, dinə qarşı laqeyddir. Dini mərasim və ibadətlərdən ən bəsit şeyləri belə bilmirlər. Məmləkətdə məscidlər bağlanmışdır. Nə Ramazan, nə də Qurban bayramı sovet gənclərinə məlum deyildir. Azərbaycanda əskidən çox böyük əhəmiyyətə malik olan bahar xalq bayramı —«Novruz» da dəbdən düşmüşdür. Azərbaycan, bütün sovetlər Birliyi ilə bərabər yalnız Oktyabr inqilabının siyasi bayramlarını və bir də Azərbaycanın sovetləşdirildiyi günü qeyd edir. Yeni nəsil heç bir dua və namaz bilməz. (Çox qüvvətli ailə ənənələrinin təsiri ilə adətləri yaxşı bilənlərə də təsadüf olunur). Kırım cəbhəsində əsir düşən azərbaycanlı kiçik yaşlı qızlar-bacılar namaz qılan nənələrini necə ələ saldıqlarından danışrdılar. Əsirlərdən bəziləri alman ordusuna legioner yazılmışdılar: bunlardan bir neçəsi faciəli bir hadisədən bəhs edirdilər. Böyük komandiri bir alman azərbaycanlılardan cəbhədə ölərkadaşlarını islam adəti ilə basdırılmasını tələb edirmiş. Onlar nə edəcəklərini bilməmiş, lakin alman əl çəkməmişdir. İsrar edən komandirin əlindən qurtulmaq üçün azərbaycanlı gənclər, nəhayət bir çarə tapmışlar. Yeddi dəfə — «Ya Məhəmməd, ya Məhəmməd» — deyə bağıraraq arkadaşlarını torpağa tapşırırmışlar. Bir başqa dəfə eyni növ məcburiyyətə düşərkən isə ölərkadaşlarını «Arşın mal alan» operasından nəğmələr oxuyaraq basdırmışlar.

Daha yaşlı nəsil bu xüsusda müəyyən bir faciə yaşayıv və əzab çəkir, lakin gənclik çox nadir istisna ilə bu faciəni hiss etmir. Mümkündür ki, sovet rejimi aradan götürüləndən sonra dindarlıq sözün fəlsəfi, mücərrəd mənasında mənəvi həyatın bir təzahürü kimi cəmiyyətin müəyyən sahələrində müəyyən əksini tapır. Lakin burada dinin ictimai həyatı tənzim edən siyasi və idari bir müəssisə ola biləcəyini təsəvvür etmək mümkün deyil. Bu mənada din sovet dövründə tamamilə öldürülmüşdür. Gələcəkdə din yalnız yurddaşın şəxsi həyatına xas olaraq qalacaqdır. Bu, Mirzə Fətəli Axundzadədən başlayaraq Sabirin həcvlərinə qədər dinin təhqir edilməsi ənənələrinə yiyələnen çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının bir nəticəsidir.

Dinin təqibindən çox az mütəəssir olan indiki Azərbaycan nəsli milli mədəniyyət məsələlərinə böyük bir həssaslıqla yanaşır. Mədəniyyət adamları, yəni ədəbiyyatçılar, sənətkarlar, müəlliflər, humanitar sahələrə mənsub olanlar—tarixçilər və başqaları milli mədəniyyətləri ilə atəşin bir eşqlə bağlıdırlar. Onlar bu mədəniyyətin ümumtürk dəyərləri və bağlarına çox böyük əhəmiyyət verirlər: onlar milli mədəniyyəti məzmunca da, formaca da yüksək tuturlar. Bolşevizmin mədəniyyət haqqındakı «formaca milli, məzmunca kommunist» kimi ifadə olunan ikiüzlü təhrifini nifrətlə rədd edirlər. Bu formulun necə hiyləgər bir metod

olduğunun Azərbaycan həyatı tərəfindən ifşa edildiyini çox gözəl bilirlər. 1937-ci ildəki «sovetləşmə»nin qələbəsi ilə 1939-cu ildəki «əlifbada inqilab» onların fikrinə Azərbaycan türk mədəniyyətini yıxıb sürüməkdən başqa bir şey deyildir. Milli ruhlu ziyalıları yox edən və mədəniyyətin şəkillərini dəyişdirən sovet hökuməti əsirlərə görə Azərbaycanlıları ümumi rus qazanında qaynadıb qarışdırmaq niyyətiylə Azərbaycanın türk-müsəlman dünyası ilə olan ən son mənəvi bağlarını da kəsib-atmaq istəyir.

Yalnız mədəniyyət məsələləri ilə bilavasitə əlaqəli olanlar deyil, təmasında ola bildiyimiz hərbi əsirlərin bütün zümrələri milli mədəniyyət dəyərlərinə və Azərbaycanın ədəbiyyat, teatr və musiqi sahəsindəki uğurlarına candan bağlıdırlar. Bu adamlarla söhbət edərkən onların dəfələrlə? Azərbaycanın şair və yazıçılarından beylər və aforizmlər söylədiklərini gördüm. Bəzən ümumtürk dünyasının ortaqları malı olan böyük klassiklərdən də nümunələr gətirirdilər. Azərbaycanlı əsirlər tərəfindən 1943-cü ildə Berlində çap edilən «Azərbaycan» qəzeti Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif əsər və şəxsiyyətlərinə aid məqalələrlə dolu idi: onlar bu yazıları əllərində heç bir antologiya olmadan əzbərdən yazırdılar. Buna baxmayaraq bu canlı məqalələr maraqlı materiallar və iqtibaslarla dolu idi.

Göründüyü kimi, yeni nəsil öz keçmişi və mədəniyyəti ilə öyünür. Bu nəslin nümayəndələri «böyük şair və alim Nizami», «şer günəşi» Füzuli, «ölməz düha» M. F. Axundzadə, «Peyğəmbər»in (pyes adıdır) müəllifi H. Cavid haqqında yüksək bir üslub və dərin bir sevgiyə danışırlar və yazırlar. Sabirin (məşhur Azərbaycan satirik) şerlərini əzbər oxuyurlar: Cəfər Cabbarlının (dramaturq) pyeslərini son dərəcə yüksək qiymətləndirirlər: bu pyeslərin sovet senzurası tərəfindən kəsilib dəyişdirilməsindən də xəbərsiz deyillər. Öz bəstəkarları ilə fəxr edirlər. «Leyli və Məcnun»dan, «Şahsənəm»-dən, «Xurşidbanu»dan, «Koroğlu»dan, «Arşın mal alan»dan və başqa əsərlərdən bəzi yerləri oxuyurlar. Özləri də müəyyən dərəcəyə qədər şairdirlər. «Azərbaycan» qəzetinin «ədəbiyyat səhifəsi» əsirlər tərəfindən yazılan mənzum parçalarla dolu idi: bu parçalar arasında həqiqi şer parçaları da az deyildi. Əsirlər arasında artist, musiqiçi olanlar da vardı, buna Azərbaycanın istiqlal gününün 25 illik yubileyi münasibəti ilə təşkil edilmiş axşamda iştirak edənlərin bir ağızdan ifadə etdikləri müsbət təəssüratlar şahadəət etməkdə idi.

Təsədüfən almanların əsirlərdən təşkil etdikləri bölüklərə mənsub azərbaycanlı bir legioneri dinlədim. O, mənə Azərbaycanın teatr və musiqidəki uğurları haqqında danışırdı. Moskvada Azərbaycan artistlərinin necə qiymətləndirildiyindən, «musiqimizin bütün dünyada birincilik» qazandığından bəhs edirdi. Mən onun duyduğu qürur və sözlərindəki öyünmə adasını gördüm: gözləmədiyi bir sualla onun sözünü kəsdim:

— Yaxşı, madam ki, siz sovetlərin uğurlarından bu qədər məmnunsunuz, bu halda, nə üçün çiyinizə silah alıb bu sovet uğurlarına qarşı döyüşürsünüz?

O heç çaşmadan mənə belə cavab verdi:

—Mən əsil sovet uğurlarına qarşı döyüşürəm: bu, kolxozdur; bu insanları fironlar dövrünə bənzər işlətməkdir; bu QPU və NKVD rejimidir; bu, qardaşın qardaşa inanmamasıdır. Bolşeviklərin uğurları bunlardır. Mədəniyyətə gəlincə, bu sahədəki uğurlar bizim öz milli uğurlarımızdır. Sovet senzurasının həddindən artıq müdaxiləsi olmasaydı, bu uğurlar daha böyük olardı və mədəniyyətimiz daha çox açar, daha çox çiçəklənərdi.

Əsirlərdən başqa birisiylə başqa bir söhbət:

— Sizlər hamınız kolxozdan şikayət edirsiniz. Yaxşı bir gün qolu qüvvətli birisi gəlib bir vuruşda rejimi yıxdı, iqtisadi azadlıq elan etdi. Sizlərə bir parça torpaq ayırıb dedi ki, çalışın, əkin, biçin və məhsulunuzdan istədiyiniz kimi istifadə edin, lakin buraxın bu mənasız milli mədəniyyət xəyallarını.

— Xeyr, min dəfə xeyr. Öz mədəniyyətimizdən heç bir vəchlə ayrıla bilmərik. İnsan heyvan deyil, o yalnız mədəsiylə deyil, ruhuyla da yaşar!..

— Yeri gəlmişkən bir az da kolxozdan bəhs edim: bu, Azərbaycanın ən ağrılı yeri, qanayan yarasıdır.. Məmləkət Moskvanın istismar sisteminin ölümcül təsiri altındadır. Kolxoza qarşı, iqtisadi istismara qarşı mübarizə — Bu, bütün Azərbaycanı birləşdirən bir şüardır. Qırmızı imperializmin ən qorxunc koloniya sistemi Azərbaycanlıları bir-birinə qarşı birləşdirir. Kommunistlər Azərbaycan kəndlilərinin proletar Bakısına qarşı müxalifətindən danışirlər. Proletar Bakısı rus müdirlərinin əmrində və itaətində olan Bakı deməkdir. Milli Azərbaycan paytaxtı rus təzyiqindən qurtulmaq üçün çırpınır. O, göz görə-görə Bakının ruslaşdırılmasına razı deyil. Kəndlərin şəhərlilərlə qarşı-qarşıya gəlməsi qətiyyənlə söhbət mövzusu deyildir; mövzu xalqın yabançı istismarçılara qarşı mübarizəsidir.

Bükrədə ikən sovetlərdən qaçıb gələn azərbaycanlı bir sürücü ilə söhbət etdim. Bu sürücü vətəninə balıqçılıq edirmiş. Sadə təbiətli adi bir adamdır. Az-az hallarda oxuyub-yayırdı. Demək olar ki, təhsilsiz idi. Lakin sağlam düşüncəli, ağıllı bir kəndli idi. O, olduqca düzgün və aydın bir ifadə ilə Azərbaycan xalqının siyasi vəziyyətini anlatdı. Müstəmləkə qüvvələrinə qarşı gizli davam edən milli mübarizə və müxalifətdən bəhs etdi. Onun sözlərindəki bir təhlildən çox heyran qaldım: sovet rejimindən iki növ narazılar var, —dedi. Bir qismi sovetlərdən şəxsi motivlərə görə narazıdılar. Bunlar var-dövləti əlindən alınan varlıqlar, mülkədarlar, fabrik və böyük torpaq sahibləridirlər. Bu, əhəmiyyətli müxalifət deyil. Əhəmiyyətli olan ikinci növ müxalifətdir. Bu, gənclərin müxalifətidir. Bunlar deyirlər: Yaxşı, bolşevik olaq, lakin nəyə görə Azərbaycanı azərbaycanlı kommunistlər deyil, Moskvadan gələn ruslar və başqa yabançılar idarə edirlər. Nə üçün Azərbaycan nefti Azərbaycana sərf edilmir, Moskvaya göndərilir. Nə üçün

biz öz yurdumuzun sahibi deyilik. Nə üçün milyonluq Finlandiya müstəqil ola bilər, Azərbaycan ola bilməz.

Adi bir balıqçının, professional bir siyasətçinin deyil, xalq kütləsindən bir balıqçının bu təhlilində dəryanın bir qətrəsinin suda əks olunduğu kimi Azərbaycan xalqının siyasi duyğusu əks olunur.

Yeni nəsil bunu yaxşı başa düşür. O, məsələnin həllini bolşevizmin tamamilə aradan götürülməsində axtarır. Bolşevizmlə mübarizə onun üçün milli qurtuluş uğrunda mübarizə deməkdir. sadəcə iqtisadi deyil, eyni zamanda milli-mədəni baxımdan qurtuluşdur.

Orfoqrafiya və əlifba məsələsi ilk baxışda qeyri-siyasi və az əhəmiyyətli məsələdir. halbuki həqiqətdə heç də belə deyildir. İlk imkan yaranan kimi yeni nəsil (müharibə səbəbindən Almaniya şəraitinə düşən hərbi əsirlərin şəxsində) kiril-rus hərflərini böyük bir nifrətlə atdı. latın kökündən alınan türk hərflərini tutdu, nəşriyyatlarını bu hərflərlə işlətdi. Bu onun üçün bir restavrasiya rəmzi, mədəniyyətinə edilmiş təcavüzə qarşı bir etiraz idi. «Azərbaycan» qəzetində bu mövzuda həyəcanlı müraciətlər, məqalələr çap edilib.

Müsəlman Şərqində bir çox şeylər dəyişmişdir. İslamiyyətdən əvvəlki dövrlərə aid olub dinə bağlılıq baxımından küfr rəmzi kimi rədd edilən milli oyanış dövründə özlərinə qarşı başqa münasibətdə olmağı istədilər. Babək Azərbaycanda belə adlardan biridir.

«Babəki» sözü hələ XIX əsrdə Azərbaycanda söyüş kimi işlədilir. Dini ehkamlara əhəmiyyət verməyən azad düşüncülərə «babəki» deyirdilər. İndi isə Babək vətənpərvərliyin bir ifadəsi kimi işlədilir. Qırmızılar islamiyyət əleyhdarları olan bu simanı idealizə etməklə Azərbaycandakı vətənpərvərlik duyğularını şimala doğru çevirmək istədilər. Lakin haqqında danışdığımız «Azərbaycan» qəzetinin müəllifləri rus imperializminə qarşı mübarizə üçün etdikləri müraciətlərdə dəfələrlə misal olaraq Babəki fədakarlığın bir örnəyi kimi təqdim edirlər.

Bolşeviklər, yuxarıda dediyimiz kimi, Qafqazya istiqlal qəhrəmanı böyük Şamilin xatirəsini çox da yad etməzlər; Azərbaycanlı Cavad xanın şəxsiyyətini də tərifləmək istəmirlər. Lakin bu məqsədlərinə nail ola bilmirlər. Qafqazyanın azadlığını öyən gənc Azərbaycan şairi Almas Yıldırım Şamilin adını dini bir həyəcanla anır. «Azərbaycan» qəzetində əsirlərin qələmindən çıxan məqalələr arasında Gəncənin qəhrəman müdafiəçisi Cavad xana aid az bilinən çox maraqlı materiallara rast gəldim.

Yeni nəslin siyasi cəhətdən şüurlu qisminin bütün kını milli fəlakətlərin qaynağı Rusiya imperializminə qarşı çevrilmişdir. Alovlu şair Gültəkinin⁸⁵

⁸⁵ Əmin Abid (1898—1938) nəzərdə tutulur

«Qaldıqca ruslarda diyarım mənim,
İntiqam alacaq şüarım mənim!»

beyti ümumi bir şüardır.

Qafqazyalı millətlər arasında isə qarşılıqlı əlaqə və dostluq ruhunun üstün olduğu görülməkdədir. Bu xüsusda hər tərəfdən və müxtəlif qaynaqlardan təsdiqedicisi hadisələrdən xəbər tutmaq sevindirici bir haldır.

Bolşevik dövrünün ictimai nəticələri hansılardır? Bu suala cavab verməyi üzərimizə götürmürük. Sadəcə etdiyimiz söhbət və mübahisələrdən aldığımız təəssüratı sizlərə çatdırma bilirik:

Məlum olduğu kimi, əski mənədəki sinif fərqləri ortadan qalxmışdır. Xalq kütləsi müəyyən bir şəkildə hərəkətə gəlmişdir. Bolşevik diktatorluğunun bütün şiddət və fəlakətlərinə davam gətirməklə bərabər, müəyyən qədər olsa da, xalq təbəqələri ictimai və siyasi həyatla təmasa girmişlər. Patriarxal ailə quruluşuna ağır bir zərbə vurulmuşdur. Lakin ailənin təməlləri kökündən yıxılmamışdır. Ər-arvad sədəqəti əski adətlərə bağlıdır; ayrılma halları o qədər də çox deyildir əcnəbilərlə evlənmə halları çox deyil əcnəbi qadınlarla evlənən kişilərin sayı əcnəbiyə ərə gedən qadınlardan çoxdur. Qafqazyalılar arasındakı qarışıq evlənmələr azərbaycanlılarla ruslar arasındakı evlənmə hallarından çoxdur. Əski nəslə mənsub atalar öz arvadlarına əksər hallarda «uşaqların anası», daha sonralar «bizim xanım» deyirdilər. İndi isə ər-arvad bir-birinə «yoldaş» deməkdədirlər. Ailə münasibətlərində müəyyən dəyişikliklər olmuşsa da, bunun nədən ibarət olduğu haqqında uzaqdan hökm vermək müşküldür. Mübaliğələndirilmiş bir optimizmə qapılmaq təhlükəlidir. Mənəviyyat və siyasət sahəsində özünəməxsus mənfi təsirləri ilə bolşevizmin müəyyən izlər buraxmadan keçəcəyini düşünmək əlbəttə xatalı bir hərəkət olardı.

İctimai təbəqələrlə siniflər arasındakı fərqlərin aradan götürüldüyünə ağılamayacağıq. Ailə ocağını sağlamaşdırmaq lazımdır və bizə görə buna imkan vardır.

İnsan qüvvələrinin görünməmiş dərəcədə istismar edilməsi, şübhəsiz, xalqın vücudunu müdhiş surətdə halətdən salmış və ümumi sağlamlığı zədələmişdir. Bunu hərbi əsirlər üzərindəki müşahidə ilə təsdiq etmək mümkün oldu. Lakin, eyni zamanda, az əhəmiyyəti olmayan bir qazanc da əldə edilmişdir, — əski nəsildə nöqsanlı olan əmək intizamı.

Azərbaycandakı bolşevik dövründə həyata keçirilmiş əsgəri mükəlləfiyyəti də gəlirlər qisminə yazmaq gərəkdir. Azərbaycanlılar çarlıq dövründə bu mükəlləfiyyətdən azad idilər. Keçmişdə Qızıl Orduda olmuş, indi isə alman ordusunda legioner olan birisi ümumiyyətlə əsgərin millətlərin həyatındakı rolu və əhəmiyyəti barəsində və xüsusilə bizim əsgərlərin oynayacaqları rol haqqında mənimlə etdiyi söhbətdə bu sözləri söylədi:

«Biz indi universal əsgərik iki böyük orduda ən kəskin hərbi intizam gördük və tarixin də qanlı bir müharibəsində ölümlə qarşılaşaraq təcrübələr keçdik. Hər millət öz azadlığını yalnız mübarizədə qazanır. Biz xalqımızın tarixən böyük məsuliyyət daşıyan mübariz kadrlarını təşkil edirik. 1918-ci ildə Azərbaycan xalqı bizim kimi hərbi təcrübə görmüş kadrlara malik olsa idi, şübhəsiz, məmləkətimizin tarixi tamamilə başqa cür inkişaf edəcəkdə».

Keçmişdə bir müəllim, indi isə bir legioner olan bu zat söhbətimizdəki səmimilikdən cəsarətlənərək monoloqunu bu sözlərlə bitirdi:

İçinə düşdüyümüz bu böyük müharibənin necə bitəcəyini nə, buradakı Hitler, nə də oradakı Stalin bilirlər. Lakin tarixi təcrübələrdən öyrəndiyimiz bir şey vardır ki, o da bu kimi hadisələrin sonunda millətlərin öz haq və azadlıqlarına qovuşacağıdır. Emin bəy mənə üz tutaraq dedi ki, siz burada, yabancı torpaqda qonaqsınız, imkanınız çox məhduddur. Sizdən burada çox şey istəməyə haqqımız yoxdur. Sizdən istəyəcəyimiz şey öz torpaqlarımızdadır. Haq da, vəzifə də oradadır...»

Legioner formalı müəllim bolşevik istilasına uğrayan Azərbaycanı tərk edərkən vətəndə qoyub getdiyim hələ 10 yaşa çatmamış nəslə mənsub bir adamdı. Keçən 26 illik qorxunc bir ayrılığa baxmayaraq aramızdakı mənəvi əlaqənin bu qədər sağlam qaldığına və qarşılıqlı anlaşmanın bunca səmimiliyinə nə qədər sevindiymi təqdir edə bilərsiniz. Bundan otuz iki il əvvəl qırmızı istiladan sonra vətəndən xaricə gedən və mühacirət həyatında Azərbaycan davasını fikrən müdafiə və siyasi cəhətdən təmsil edən emiqratiya ilə içində müdhiş işgəncələr və təzyiqlər altında yaşayan yeni nəsil bir-birini anlamaq qabiliyyətindədir.

Nəsillər arasındakı mənəvi əlaqə qırılmamışdır. Əski nəslə mənsub milli mühacirətin şüurlu qismi tərəfindən təmsil olunan siyasi proqramın milli həmrəylik, ictimai ədalət və siyasi istiqaldan bəhs edən üç əsas yeni nəslin ictimai və siyasi şüurunu müəyyən edir. Yeni mühacirətin siyasi düşüncəli qismi siyasi etiqadımızın yuxarıdakı «üçlü» ümdəsini böyük bir sevinc və vicdan rahatlığı ilə xəbər alırdı. Onlar qırmızılardan siyasətinin milli mühacirəti ictimai irtica ilə siyasi təhqir nümunəsi kimi tanıtdığının yalan və böhtandan ibarət olduğunu görürdülər.

Milli Azərbaycan respublikasının yaşadığı istiqlal dövrü Azərbaycan tarixinin ən parlaq bir dövrüdür. Əski və yeni mühacirətin ilham qaynağı 1918-ci ildə elan olunan istiqlal bəyannaməsindəki demokratik əsaslardır. Əldə edilmiş milli istiqlalı yenidən qazanmaq əvvəlki kimi, yeni nəslin də idealıdır: lakin bir şərtlə: yenidən qurulacaq Azərbaycanda əski ictimai uyğunsuzluğa, siyasi haqsızlıqlara meydan verilməyəcək, sosial həmrəylik və ədalətin təmininə xüsusi əhəmiyyət verilməlidir.

Xanımlar, bəylər!

Tarixdən gələcək təhlükəni görən Stalin müharibədən əvvəlki illərdə öz rəhbərliyinə müxalifət təşkil edəcəkləri ehtimal olunan bütün ünsürləri «təmizlədi». Azərbaycanda bütün zərbə ictimai və siyasi həyatın hər sahəsində milliyətçilərlə milli sapıntıçılara dəydi.

Bayaqdan dediyimiz sözlərdən göründüyü kimi, Azərbaycanda «sosializmin zahirən «türkizm» üzərində qələbəsi təmin olunmuşdur. Rus bolşevizmi Azərbaycan millətçiliyi üzərində qələbəsini bayram edir. Yabancı totalitarizm yerli demokratiyaya qələbə çalmışdır.

Lakin bu, məsələnin sadəcə zahiri tərəfidir. Həqiqətdə isə, mübarizə hələ bitməmişdir: onun müqəddəratı müasir şəraitdə dünya miqyasında cərəyan edən böyük mübarizənin müqəddəratı ilə bağlıdır.

Azadlıq və demokratiyanın son qələbəsi müqəddərsə⁸⁶ (buna qətiyyəən şübhəmiz yoxdur) o zaman 1918-ci ilin 28 mayında hüquqi ifadəsini tapan Milli Azərbaycan Respublikasının həyata keçirdiyi azadlıq və istiqlala yenidən qovuşacağı əlbəttə ki, həqiqət və müqəddərdir.

⁸⁶ Qabaqcadan müəyyən edilmiş

Мамед Амин Расулзаде

**СІЯВУШ НАШЕГО ВЕКА
СОВРЕМЕННАЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ИСТОРИЯ
СОВРЕМЕННАЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА**

(На азербайджанском Языке)

Баку Г Я н д ж л и к 1991

Rəssamı İ. Rəhimov.

Bədii redaktoru T. Qasimov.

Texniki redaktoru N. Şərifova.

Korrektorları A. Əhədova, R. Dadaşova.

Yığılmağa verilmiş 26. 03. 90. Çapa imzalanmış 20. 06. 90. Kağız format 60x90¹/₁₆ Mətbəə kağızı №1. Ədəbi qarnitur. Ofset üsulu ilə. Şərti ç/v 7,0 Rəngli şərti ç/v 7,60. Uçot nəşr v.6,5. Tirajı 100000. sifariş №125. Qiyməti 4 man.

Azərbaycan SSR Dövlət Mətbuat komitəsi

«Gənclik» nəşriyyatı Bakı, Hüsü Hacıyev küçəsi, 1

26 Bakı komissarı adına mətbəə. Bakı, Əli Bayramov küçəsi, 3